

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 13, Sayı 36, Temmuz 2026 / Volume 13 Issue 36, July 2026

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received: 13.12.2025

Kabul/Accepted: 04.03.2026

DOI: 10.17822/omad.133604

Atıf/Citation: Dastanbek RAZAKUULU, Chyngyz AMANTURUULU and Talaibek ZHARKYNBAEV“ Çarlık Rusya Döneminde Kazaklar ve Kırgızlar Arasında Eğitim-Öğretim Meselesi ve Bunun Osmanlı Basınında Yer Alması”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 13/36 (2026): 324-345.

Dastanbek RAZAKUULU

Oş Devlet Üniversitesi / Kırgızistan (email: dastanrazakuulu@gmail.com, drazakuulu@oshsu.kg). ORCID: 0000-0002-5326-2931.

Chyngyz AMANTURUULU

I. Arabaev Kırgız Devlet Üniversitesi / Kırgızistan (email: cengizamantur@gmail.com). ORCID: 0009-0002-7680-6820

Talaibek ZHARKYNBAEV

Oş Devlet Üniversitesi / Kırgızistan, e-mail: zharkynbaev.talaibek@mail.ru; ORCID ID: 0009-0008-5371-8776

Çarlık Rusya Döneminde Kazaklar ve Kırgızlar Arasında Eğitim-Öğretim Meselesi ve Bunun Osmanlı Basınında Yer Alması

The Issue of Education among Kazakhs and Kyrgyz during the Russian Empire Period and Its Coverage in the Ottoman Press

Öz: XX. yüzyılın başlarında Rusya Müslümanları arasında dört tür eğitim kurumu faaliyet göstermekteydi. Bunlar, Rus Hükümeti'nin açtığı Rus çocukları için açılan okullar, Rus-Yerli mektepleri, eski usullü mektep-medreseler ve usul-i cedit esaslı cedit mektep-medreseleri idi. Öte yandan Osmanlı'da gerçekleşen II. Meşrutiyet (1908) sonrası ülkede özgürlük rüzgârı esmiş ve basın-yayın organları çoğalmıştı. Bu dönemde Türkçü ve İslamcı yayın organlarının da çoğalmaya başladığı bilinmektedir. Osmanlı basını tarafından yayımlanmış dergi ve gazetelerde Kafkasya, Kırım, Kazan, İdil-Ural, Sibirya, Buhara, Hive, Taşkent, Fergana, Yedisu ve bütün Kazak bozkırları hakkında bilgiler yer almaktaydı. Ayrıca İstanbul'da eğitim amaçlı ve siyasi nedenlerle bulunan Rusya Müslümanlarının tesiriyle Osmanlı basınında Rusya Müslümanlarıyla ilgili yüzlerce yazı yayımlanmıştır. Araştırmamızda Osmanlı dergileri taranarak, o dönemde Kazaklar ve Kırgızlarda eğitim ile ilgili kaleme alınan makaleler incelenmiştir. Tarafımızca taranmış söz konusu süreli yayınlar olan Sırat-ı Müstakim, Tearif-i Müslimin ve İslam Mecmuası gibi dergilerde yayımlanan yazılarda Orta Asya'daki eğitim faaliyetleri ideolojik ve kültürel perspektiflerle değerlendirilmiştir. Çalışma nitel içerik analiz yöntemiyle incelenerek elde edilen veriler söylem analizi ve karşılaştırmalı yöntemlerle ele alınmıştır. Bu veriler, Osmanlı basınında Kazaklar ve Kırgızlarda eğitim meselelerinin ideolojik bir çerçevede ele alındığını göstermektedir. Bir yandan Rus eğitim politikaları eleştirilirken diğer yandan Müslüman toplumların eğitim yoluyla güçlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda Kazaklar ve Kırgızlarda eğitim konusu, Osmanlı basınında hem bir “uyanış” çağrısı hem de İslam birliği fikri çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazaklar, Kırgızlar, Eğitim, Sırat-ı Müstakim, Tearif-i Müslimin, İslam Mecmuası.

Abstract: By the early twentieth century, four types of educational institutions were functioning among the Muslims of Russia: schools established by the Russian government primarily for Russian children, Russo-native schools, traditional (old-method) maktabs and madrasas, and the reformed institutions known as usul-i jadid (new-method) maktabs and madrasas. In the Ottoman Empire, the proclamation of the Second Constitutional Era in 1908 ushered in a period of relative intellectual and political freedom, which stimulated a rapid expansion of the press. During this time, publications with Turkist and Islamist orientations also began to proliferate. Ottoman journals and newspapers featured extensive coverage of regions such as the Caucasus, Crimea, Kazan, Idil-Ural, Siberia, Bukhara, Khiva, Tashkent, Fergana, Semirechye, and the broader Kazakh steppe. Moreover, the presence of Muslims from Russia in Istanbul for educational and political purposes significantly influenced Ottoman intellectual life, resulting in the publication of numerous articles addressing the conditions of Russian Muslims. This study surveys Ottoman periodicals and examines articles concerning education among the Kazakhs and Kyrgyz. Publications such as Sırat-ı Müstakim, Tearif-i Müslimin, and İslam Mecmuası approached educational developments in Central Asia from ideological and cultural perspectives. Utilizing qualitative content analysis, the study further applies discourse analysis and comparative

methods to interpret the data. The findings demonstrate that educational issues among the Kazakhs and Kyrgyz were framed ideologically in the Ottoman press, emphasizing both criticism of Russian policies and the necessity of educational advancement as a means of Muslim empowerment and unity..

Keywords: Kazakhs, Kyrgyz, Education, Sırat-ı Müstakim, Tearif-i Müslimin, İslamic Mecmuası.

Extended Abstract: At the beginning of the twentieth century, numerous mektebs and madrasas were present in Turkestan. Prior to the Russian Empire's occupation of the region, educational institutions had generally been active among settled populations—primarily Uzbeks and Tajiks—living in urban centers. However, the Kyrgyz and Kazakhs, who had maintained a nomadic lifestyle for centuries, had not yet fully transitioned to a sedentary way of life. At times, they continued their old beliefs and customs, and as a result, they did not develop regular educational systems such as mektebs and madrasas. Nevertheless, the situation was different in the southern parts of Kazakhstan and Kyrgyzstan. For example, in southern Kazakhstan—particularly in Kazakh cities such as Turkestan, Chimkent, and Evliya-Ata—and in cities inhabited by the Kyrgyz in the Fergana Valley, such as Osh and Özkent, madrasas operating according to the Bukhara educational model were active. By the late nineteenth century, the number of mektebs and madrasas was increasing not only in urban centers of Turkestan but also among the still-nomadic Kazakhs, Kyrgyz, and Turkmens—largely due to the influence of Tatars. Yet traditional educational institutions were still insufficient for these nomadic communities. Moreover, reformist ideas and initiatives aimed at improving educational institutions were met with public opposition.

During this period, *usul-i cedid* (new-method) schools began operating and spread rapidly. These schools came to be embraced by both settled and nomadic populations. In addition to traditional and *cedid* schools, Russian schools also existed among the Kyrgyz and Kazakhs. The Russian administration established fortresses and military garrisons in the Muslim territories it occupied and opened schools for the children of soldiers and officials stationed there. Furthermore, from the second half of the nineteenth century, Russian and Ukrainian farmers brought from the western regions of the empire were settled in large numbers on the most fertile lands belonging to Kazakhs and Kyrgyz. Schools soon became necessary in the villages founded by these settlers. Later, in line with the goal of Russifying and Christianizing the Muslims of the Russian Empire, and with the additional aim of training local civil servants, Russian-Native (*Rus-Tuzem*) schools were also established. Thus, by the dawn of the twentieth century, four different educational systems coexisted among the Kazakhs and Kyrgyz, each with its own type of school.

In the Ottoman Empire, meanwhile, interest in the broader Islamic world increased during this period due to the Pan-Islamist policy that had been initiated. Although limited, the Ottoman public had some awareness of issues concerning the Muslims of Russia. Consequently, the number of Ottoman citizens traveling to Central Asia to spread Pan-Islamist propaganda grew. Turkestan later became a focal point for the emerging idea of Pan-Turkism. After the proclamation of the Second Constitutional Era in 1908, freedom was granted to the press and publishing sector. From this time onward, Ottoman Turkists, together with Turkic intellectuals from Russia residing in Istanbul, began publishing numerous newspapers and journals. In each new issue, Pan-Islamist and Pan-Turkist periodicals published articles concerning the Muslims of Russia. Major publications included *Sırat-ı Müstakim*, *Tearif-i Müslimin*, *İslam Mecmuası*, *Türk Yurdu*, *Genç Kalemler*, *Hikmet*, *Tanın*, *Turan*, and *İslam Dünyası*. Writers for these journals addressed a wide range of topics related to the history, economy, social life, lifestyle, traditions, geography, culture, and education of all the peoples considered Muslims of Russia.

Within the scope of the present study, however, we will focus only on news concerning the education of Kazakhs and Kyrgyz among Russia's Muslim populations during that period. It should also be noted that we examine only *Sırat-ı Müstakim*, *Tearif-i Müslimin*, and *İslam Mecmuası* rather than all periodicals published within the borders of the Ottoman Empire at the time. Our decision to limit the sources in this way is related to the fact that previous research on the Muslims of Russia and education in Turkestan has tended to focus on regions such as Samarkand, Bukhara, Tashkent, Fergana, and the Idil-Ural area, while paying relatively little attention to educational developments among the Kazakhs and Kyrgyz.

Giriş

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Türkistan'da çok sayıda mektep ve medreseler mevcuttu. Rusya'nın Türkistan'ı işgalinden önce yerleşik hayatın olduğu merkezlerde, genellikle Özbekler ve Tacikler arasında eğitim kurumları faaliyet göstermekteydi. Fakat asırlardır konargöçer hayat tarzını benimsemiş olan Kazaklar ve Kırgızlar arasında yerleşik hayata geçiş henüz tamamen sağlanmamış olup eski inançlar ve gelenekler de kısmen sürdürülmekteydi. Bu nedenle mektep-medrese gibi düzenli eğitim kurumları da olmamıştı. Fakat bu durum Kazakistan ve Kırgızistan'ın güney bölgelerinde farklı gelişmiştir. Örnek olarak Kazakistan'ın güney kısmında Türkistan, Çimkent, Evliya-Ata gibi şehirlerde ve Fergana'daki Kırgızların Oş ve Özkent gibi şehirlerinde Buhara eğitim sistemine tabi medreseler faaliyet göstermekteydi. Ayrıca XIX. yüzyılın sonlarında gelindiğinde Türkistan'da sadece şehir ve kasabalarda değil, göçebe

hayatı devam ettiren Kazak, Kırgız ve Türkmenler arasında da Tatarların etkisiyle giderek mektep ve medreseler çoğalmaktaydı.¹ Ancak geleneksel eğitim kurumları söz konusu göçebe halklar için yeterli değildi. Üstelik, eğitim kurumlarını ıslah etmeye çalışan yenilikçi fikirler, öneriler halk tarafından bir muhalefet olarak kabul edilmişti. Öte yandan bu süreçle beraber usul-i cedit mektepleri faaliyete geçerek hızla yayılmaya başlamıştı. Ayrıca bu mektepler hem yerleşik hem de göçebe halklar tarafından benimsenmişti. Kazaklar ve Kırgızların yaşadıkları bölgelerde geleneksel ve cedit okullarının yanı sıra Rus okulları da vardı. Ruslar işgal ettikleri Müslüman topraklarına kaleler inşa etmiş ve askerî garnizonlar kurmuşlardı. Bu bölgelerdeki askerler ile memur çocukları için okullar açıyorlardı. Ayrıca XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çarlık Rusya'nın batısından getirilen Rus ve Ukrayna asıllı çiftçiler kitleler hâlinde Kazaklar ve Kırgızlara ait en verimli arazilere yerleştirilmişti. Onların kurduğu köylerde de okulların açılması bir ihtiyaç hâline gelmişti. Daha sonra Rusya Müslümanlarını Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma amacıyla ve gelecekte yerli halktan memur yetiştirme gayesiyle ayrıca Rus-Tuzem (Yerli) okulları da kurulmuştu. Böylece XX. yüzyıla doğru Kazaklar ve Kırgızlar arasında 4 farklı eğitim sistemi vardı ve her eğitim sisteminin kendi okulları mevcuttu.

Osmanlı Devleti'nde ise bu dönemde Panislamizm politikasıyla beraber diğer İslam ülkelerine olan ilgi artmıştı. Osmanlı kamuoyunun kısmen de olsa Rusya Müslümanları ile ilgili konulara vakıf olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla Panislamizm propagandasını yaymak amacıyla Orta Asya'ya gelen Osmanlı vatandaşları çoğalmıştı. Daha sonra cereyan eden Pantürkizm fikrinin de merkezî noktası Türkistan idi. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanından sonra basın-yayın alanına nispeten özgürlük verilmişti. Bu süreçte İstanbul'da bulunan Rusya Türkleri, Osmanlı Türkçüleri ile birlikte birçok gazete ve mecmua neşretmeye başladılar. Böylece Panislamcı ve Pantürkçü yayın organları neşrettikleri gazete ve mecmuaların bütün sayılarında Rusya'daki Müslümanlarla ilgili yazılar yayımladılar. Bu yayınların başında *Sırat-ı Müstakim*, *Tearif-i Müslimin*, *Türk Yurdu*, *Genç Kalemler*, *Hikmet*, *Tanın*, *Turan*, *İslam Dünyası* gibi yayın organları gelmekteydi. Söz konusu yazılarda Rusya Müslümanları arasında sayılan tüm halkların tarihi, iktisadi ve sosyal hayatı, yaşam tarzı, gelenekleri, yaşadığı coğrafya, kültür, eğitim vd. gibi çeşitli konular ele alınmıştı. Biz burada konumuzun sınırları çerçevesinde yalnızca Rusya Müslümanları arasında Kazaklar ve Kırgızların eğitimi ile ilgili o dönemlerde mevcut veriler üzerinde duracağız. Ayrıca Osmanlı Devleti sınırları içinde o dönemde yayımlanmış tüm süreli yayınları değil, yalnızca *Sırat-ı Müstakim*, *Tearif-i Müslimin* ve *İslam Dünyası* mecmualarını ele alacağız. Konuyu bu şekilde sınırlamamızın sebebi, daha önce Rusya Müslümanları ve Türkistan'daki eğitimle ilgili yapılan araştırmalarda² genellikle Semerkant, Buhara, Taşkent, Fergana, İdil-Ural bölgeleri üzerinde durulmuş ve Kazaklar ile Kırgızlarda eğitim meselelerine pek değinilmemiş olmasıdır.

Yöntem ve Kaynaklar

Bu çalışmada genel olarak nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmada, Çarlık Rusya döneminde Kazak ve Kırgızlar arasında eğitim-öğretim meselesinin Osmanlı basınındaki yansımaları incelenmiştir. Bu doğrultuda, dönemin basın organlarında yer alan haberler ve makaleler temel veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Çarlık Rusya döneminde Kazaklar ve Kırgızlar arasında eğitim-öğretim meselesi konusunda veri toplama sürecinde doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın temel kaynaklarını, II. Meşrutiyet döneminde neşrolunan yayın organları oluşturmaktadır. Özellikle *Sırat-ı Müstakim*, *Tearif-i Müslimin* ve

¹ Darhan Kydyraliyev, "Türkistan'daki Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti", (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000), 46.

² Türkistan kültürünün Osmanlı basınına göre incelendiği çalışmalar başlıca şunlardır: Ayşegül Erarslan, *1900 -1920 Yılları Arasında Batı Türkistan'daki Gelişmeler ve İstanbul Dergilerine Yansımaları*, YL, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2018. Sinan Şahin, *Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları*, YL, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2019. Salih Bayar, *19. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Türkistan Coğrafyasında Eğitim ve Kültür Politikaları*, YL, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2019.

İslam Mecmuası gibi süreli yayınların tüm sayıları taranarak sistematik bir şekilde incelenmiş, Kazak ve Kırgız toplumlarının eğitim durumuna ilişkin haber ve yazılar seçilerek sınıflandırılmıştır. *Sırat-ı Müstakim* dergisinin 39, 84, 40, 62, 54, 55, 66, 85, 104. sayılarında çalışmanın konusuna dair mevcut materyaller belirlenmiştir. *Sebilürreşad* adıyla daha sonra yayınına devam ettiren derginin 250 ve 275. sayılarında da konuya dair verilerin varlığı tespit edilmiştir. *Tearif-i Müslimin* dergisi 1910 senesinde yayına başlayıp Şubat 1911'de kapanmıştır. Hemen hemen tüm sayılarında Kırgızlarla ilgili konulara yer veren dergi, bu toplumun eğitim meselelerini 12. 14. 21, 25, 32. sayılarında ele almıştır. *İslam Mecmuası* Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte yayına başlamış ve bu derginin 1, 5, 6, 9, 10 ve 13. sayıları taranarak Kazak ve Kırgızlarda eğitim ile ilgili konular seçilmiştir. Bu yayınlar, ele aldığımız konuları yansıtmaları bakımından önemli birincil kaynaklar olarak değerlendirilmiştir. Bu dergilerde yer alan makaleler nitel içerik analizi yöntemiyle incelenmiş, elde edilen veriler söylem analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Bu kapsamda metinlerde öne çıkan konular (eğitim reformu, İslam birliği, cedit okulları, geleneksel okullar, Müslüman zenginlerinin eğitim için harcadıkları servet, Rus etkisi vb.) belirlenmiş ve bu temalar çerçevesinde analizler yapılmıştır. Araştırmada ayrıca karşılaştırmalı analiz yöntemine de başvurulmuştur. Osmanlı basınında yer alan bilgiler ile Çarlık Rusya'nın bölgedeki eğitim politikalarına ilişkin mevcut literatür karşılaştırılarak ele alınmış ve böylece basında yer alan bilgilerin doğruluğu ve ideolojik yönelimlerin daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi mümkün olmuştur.

1. Çarlık Rusya Döneminde Kazak ve Kırgızlarda Eğitim Kurumları

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Türkistan ve Bozkır Genel Valiliklerinde çok sayıda mektep ve medreseler mevcuttu. Tatarların etkisiyle köylerde bile mektepler açılmışsa da bu eski usuldeki geleneksel maarif müesseseleri bölge halkının ihtiyaçları için yeterli olmuyordu. Buhara ve Semerkant merkezli medreseler daha önceki yüzyıllardaki önem ve işlevlerini kaybetmeye başlamıştı. Çünkü yeni dönemin arz ve talepleri değişmişti. Orta Asya hanlıklarının XVI. yüzyıldan beri içe kapanma siyaseti ve dış dünya ile ilişkilerinin zayıf olması eğitim sistemini ciddi hasara uğratmıştı. Geleneksel eğitim kurumlarında, Kuran ve hadis ezberletme ve Arap harflerinin öğretilmesinden ayrı olarak dünyevi dersler okutulmuyordu. Mektepler ve medreseler durgunluğun bir işareti olarak görülmekteydi.³

Buhara merkezli bu sistem İdil-Ural ve Astrahan bölgelerindeki eğitimi de etkilemişti. Bu durum 1850'lerden beri İdil-Ural aydınları arasında eleştiriliyordu.⁴ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya Müslümanları arasında başlayan Ceditçilik hareketi, basın-yayın faaliyetleri ile birlikte eğitimde yenilikçi bir reform başlattı. Usul-i cedit tarzında ilk okul 1884'te İsmail Gaspıralı tarafından Kırım'da açıldı.⁵ Daha sonra Kırım, İdil-Ural, Astarahan ve Sibirya'da kurulan usul-i cedit okulları Tatarların tesiriyle Türkistan'da da hızla yayılmaya başladı. Türkistan'da cedit okullarının açılması süreci İsmail Gaspıralı'nın bizzat kendisi tarafından yürütülmüştü. Gaspıralı, 1893 yılında Buhara Emirliği topraklarını ziyaret ederek Türkistan'da ilk cedit okullarının temellerini atmıştı.

Daha sonra bu tarzdaki okullar Türkistan'ın başka bölgelerine de yayıldı. Sadece yerleşik Özbekler arasında değil, Kazaklar ve Kırgızların yaşadığı bölgeler ve Ruslar tarafından kurulan kasaba ve köylerde de usul-i cedit okulları açıldı.⁶ Bu okullarda usul-i kadim mekteplerinden farkı olarak dinî ilimlerin yanı sıra coğrafya, tarih, matematik, astronomi, mantık ve gramer de

³ Adeep Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, (London: University of California Press, 1998), 20.

⁴ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 13-15.

⁵ Cafer Kırımer, *Seydahmet Gaspıralı İsmail Bey*, haz. Ramazan Bakkal, (İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayını, 1996), 119.

⁶ V. Yu., Gankeyevich, *Biobibliografiya. İsmail-bey Mustafa-oglu Gasprinskiy*, (Simferopol, 1995), 20.

öğretiliyordu. Sınıflar ve metodoloji Avrupaî tarzdaydı. Sınıflarda mutlaka masa, sandalye, öğrenciler için tahtalar ve haritalar bulunuyordu.⁷

1916'da Kırgız topraklarındaki usul-i cedit okullarının durumu şöyleydi: Pişpek'te 2, Tokmok'ta 2, Karakol'da 1, Sokuluk kasabasında 1, Çoñ Kemin'de 1, Kemin'de 1, Koçkor kasabasında 1, Isık Göl etrafındaki kasaba-köylerde 7, Kurtka'da 1, Özkent'te 2, Oş şehrinde 2, Kara-Suu köyünde 1 okul faaliyet gösteriyordu. Ayrıca Korgon-Döbö, Koçkor ve Kemin'de 1'er, Aleksandr köyünde ise 3 cedit medresesi inşa edilmişti.⁸ Bunların yanı sıra geleneksel mektep ve medreseler de mevcuttu. Bu eğitim kurumlarının çoğunluğu, modern Kırgızistan'ın güney bölgelerindeydi. 1914 yılına ait verilere göre Kırgızistan'da 88 medrese faaliyet göstermekteydi. Bunların 5'i Oş şehrinde,⁹ diğerleri ise: Bulakbaşı Hocoabad, Özkent, Kara-Su, Suzak, Aravan, Assake, Üç-Korgon, Navkat, Tuura-Korgon, İsfana gibi kasabalardaydı.¹⁰ Bu medreselerin birçoğu Sovyet döneminde ahırlara dönüştürülmüş, bazıları da yok edilmiştir.

XX. yüzyılın başında Kazaklar Rusya'ya bağlı iki genel valilikte (Türkistan Genel Valiliği ve Bozkır Genel Valiliği) yaşıyorlardı. Bu dönemde Kazaklarda eğitim meselesi hakkında araştırmalarda bulunan Sabitov, 1894 yılında Torgay vilayetinde 59, 1907 senesinde Akmola vilayetinde 15, 1895'te Semey vilayetinde 17, 1895'te Sır-Derya bölgesinde 34, 1897'de Yedisu vilayetinde 88 mektep ve medresenin olduğunu kaydetmiştir.¹¹ Bu dönemde Yedisu ile Sır-Derya vilayetleri Türkistan Genel Valiliği'ne bağlıydı. Bu vilayetlerde çok sayıda eğitim kurumunun olması, Özbekler ve Kırgızların nüfus yoğunluğuyla ilişkilidir. Bobrovnikov'a göre 1913 yılında Sır-Derya vilayetinde 804 okul ve 34 medrese mevcuttu.¹² Özbeklerin yoğun olduğu Taşkent ve civarı ile Kırgızların yaşadığı Talas Vadisi ve Karakalpak topraklarının da bu vilayete tabi olduğunu göz önüne alındığında bahsi geçen eğitim kurumlarının sayılarının çokluğu normal bir durumdur. Kazakların çoğunluk yaşadığı Bozkır Genel Valiliğinde de birçok cedit okulu açılmıştır. Zira Kazaklar arasında Ceditçilere muhalefet eden usul-i kadim taraftarları olmadığı için bu tarz okulların açılması daha kolay olmuştur. Araştırmacı Darhan Kydyraliyev Bozkır Genel Valiliğinde cedit okullarının sayısının tespit edilemediğini belirtmiştir.¹³ 1915 yılında Türkistan Genel Valiliğinde 80'den fazla cedit okulu faaliyet göstermekteydi.¹⁴

Kazak bozkırları XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın yarısına kadar Çarlık Rusya tarafından istila edilmiş ve idari olarak Sibiry, Orenburg vd. genel valiliklere bağlanmıştı. Bunu müteakip Rus memurları ve Kazak ileri gelenlerinin çocukları için de okullar açılmıştı. İlk defa 1789'da Kazak çocukları için Omsk şehrinde "Asya Okulu" kurulmuştur. Burada hem Kazak ileri gelenlerinin çocukları hem de Rus çocukları eğitim alabiliyordu. 1850 yılında Orenburg şehrinde Kazak çocukları için eğitim süresi yedi yıl olan bir okul açıldı.¹⁵ Rus çocukları ile beraber eğitim alabilmeleri amacıyla Kazaklar için açılan ilk okullar 1847'de kurulan Orenburg ve Omsk'daki askerî okullar idi. Ruslar tarafından işgal edilen bölgelerde inşa edilen kaleler etrafında zamanla kasabalar teşekkül ediyordu. Rus asker ve memurların çocuklarının eğitimi için okullara ihtiyaç duyulmuştu. Bu yüzden 1850'de Kopal, 1852'de Sergipol, 1857'de Lepinsk, 1863'te Sofiskiy ve Perovsk, 1864'te ise Udjarsk, Verniy, Torgay, Petropavaski gibi şehirlerde de Rus okulları

⁷ N. A. Bobrovnikov, *Russko-tuzemniya uçilitşa, mektebi i medresi Sredney Azii*, (Sankt-Petersburg: Senat Matbaası, 1913), 71-81.

⁸ Aida Kubatova, *Kırgızistandagi Cadidçilik Kıymılı 1900-1916-cc*, (Bişkek: Kırgızistan Bilimler Akademisi, 2012), 151.

⁹ *Statiçeskogo Opisanıya Ferganskoy Oblasti Dlya Materialı Oşskoy Uezd*, (Skobelov: Fergana Matbaası, 1910), 91.

¹⁰ K. E. Bendrikov, *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865-1924)*, (Moskova: RSFSR Pedagogi Akademi Yayınevi, 1960), 9.

¹¹ N. Sabitov, *Mektebi i Medrese u Kazahov*, (Alma-Ata: Kazak SSR İlimler Akademisi Yayınları, 1950), 16-17.

¹² Bobrovnikov, a.g.e., 41.

¹³ Kydyraliyev, a.g.t., 117.

¹⁴ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 197.

¹⁵ A. C. Sitdikov, *"Pedagogiçeskie İdei i Prosvetitelnaya Deyatelnost İ. Altınсарına"*, (Alma-Ata: Mektep Matbaası, 1968), 15.

açılmıştır.¹⁶ Bu okulların bazılarında Kazak gençlerinin eğitim almasına izin verilmiş, bazı okullar ise daha sonra Kazak okullarına dönüştürülmüştür. Kazak okuluna dönüştürülen okullarda da Rus çocukları eğitim alabiliyordu.¹⁷

Kazak okullarında genellikle Tatar mollalar öğretmenlik görevini ifa ediyorlardı. Bu mollalar aynı zamanda köy ve mahalle camilerinde imamlık da yapıyorlardı. Bu yüzden Kazaklar ve Kırgızlar arasında İslamiyet'e olan ilgi de artıyordu. Bu durumu fark eden Çarlık Hükümeti'nin Türkistanlılar için yeni bir önlem alması lüzum ve ihtiyacı söz konusu olmuştu. Bu yüzden 1860'lı yıllardan sonra Çarlık Hükümeti eski mektepler için bir reform yapma yoluna başvurmuştur. Çarlık Rusya döneminde Türk-Müslümanlar arasındaki eğitim sistemi İlminski, Ostroimov gibi misyonerler tarafından titizce incelendi. Bu incelemeler neticesinde Rus-Tuzem adını alan yeni sistemdeki okulların açılması önerildi. 1870'te Semerkand bölgesinde ilk defa Rusların ve yerlilerin beraber okuyabileceği bir okul açıldı.¹⁸ Bu okullar daha sonra Türkistan ve Bozkır Genel Valiliklerinin bölgelerine de yayıldı. 1885'te Taşkent'te ilk defa **Rus-Müslüman Okulu** adında bir eğitim kurumu faaliyete geçmiş fakat bu okulun adı daha sonra **Rus-Tuzem** olarak değiştirilmiştir.¹⁹ Rus-Tuzem eğitim sistemine göre Kazak, Kırgız, Özbek ve diğer halklar okullarda Kiril alfabesiyle kendi dilinde eğitim göreceklerdi. Önceki Rus okullarında sadece Rusça okutuluyor iken yerli okullarda ise Arap alfabesiyle de eğitim veriliyordu. Rus-Tuzem okullarında Kiril alfabesi ve bazen de Arap alfabesiyle yerli halkların kendi dillerinde eğitim görmesine izin veriliyordu.²⁰ Ancak yerlilerin Rusça öğrenmesi sorun teşkil ediyordu. Bunun için İlminski metodu ile yerliler önce bir sene sadece Kiril alfabesi, Rus dili ve gramerini öğreniyordu. Daha sonra Rus çocuklarla beraber başka dersleri Rusça olarak alıyorlardı.²¹ Bu okullar çok geçmeden tesirlerini göstermeye başlamış ve Kazaklar ve Kırgızların da yaşadığı Türkistan bölgesinde hızla yayılmıştır.

XX. yüzyılın başında Kazakların yaşadığı Bökey Orda'da 39, Ural vilayetinde 66, Torgay vilayetinde 130, Akmola vilayetinde 39, Sempolat vilayetinde 39, Mangışlak ilinde 2, Sır Derya vilayetinde 25, Yedi Su vilayetinde ise 10 Rus-Kazak okulu açılmıştır.²² 1916 yılında Kırgız topraklarında ise 16 Rus-Tuzem okulları mevcuttu. Bunlar Oş, Pişpek (Bişkek), Tokmok, Prjevalsk (Karakol) şehirleri ve Sokuluk, Tınay, Atbaşı, Tolkan, Sazan, Pokrovka, Narın, Ketmen-Töbö, Mariin, Aleksandr gibi kasaba ve köylerde faaliyet gösteriyordu.²³ Yukarıda bahsedildiği gibi Rusların sadece kendilerine ait okulları da vardı. 1917 yılına ait bilgilere göre Kırgızistan topraklarındaki Rus okullarının sayısı 107'ye ulaşmıştı.²⁴ Bu okullar daha sonra Sovyet hükümeti döneminde de önemli eğitim-öğretim kurumları olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.

Kazaklar ve Kırgızlar arasında Çarlık döneminde farklı eğitim sistemlerinin mevcut olması halkın eğitime olan taleplerinin arttığını göstermektedir. Bu dönemde halka çocuklarını istediği okullara gönderebilme imkânı sağlanmıştı. Kimi çocuklarını Rus okullarına göndererek gelecekte

¹⁶ V. T. Koçarov, *İz İstorii Organizatsii i Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Dorevoluytsionnom Uzbekistane (1865-1917)*, (Taşkent: Fan Matbaası, 1966), 20.

¹⁷ Tümen Somuncuoğlu, "Türkistan'da Eğitim ve Çarlık Rusya'sının Sosyo Poltik Açidan Eğitime Yaklaşımı (1865-1917)", (doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2006), 76.

¹⁸ V. V. Bartold, *İstoriya kulturnoy jizni Turkestana*, (Moskova: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1927), 304.

¹⁹ L. Yu. Marçenko, "Russkiye i Russko-Tuzemniye Şkoli v Kirgizstane vo II polovine XIX – Naçale XX v," *Vestnik KRSU* 5. 7 (2005): 49.

²⁰ K. E. Bendrikov, *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865-1924)*, (Moskova: RSFSR Pedagogi Akademisi Yayınevi, 1960), 188.

²¹ Bobrovnikov, *Russko-tuzemniya uçilişta, mektebi i medresi Sredney Azii*, 41.

²² A. N. Sembayev, *İstoriya Razvitiya Sovetskoy Şkoli v Kazaxstane*, (Almatı: Kazak SSR Bilimler Akademisi Yayınları, 1962), 23.

²³ D. Aytmanbetova, *Dorevoluytsionnie şkoli v Kirgizii*, (Frunze: İlim Yayınları, 1961), 62.

²⁴ A. E. İzmayilov, *Oçerki po istorii sovetskoy şkoli v Kirgizii za 40 let*, (Frunze: Kırgız Devlet Eğitim Yayınları, 1957), 23.

Rus idari birimlerinde memur olarak çalışmasını arzulamış bazı aileler ise yerli okullara göndermişlerdir. Dönemin okullarında eğitim gören binlerce Kazak ve Kırgız genci Sovyet otoritesinin bölgede yerleşmesinde önemli rol üstlenmişlerdir. Buna rağmen Kazak ve Kırgızların Sovyet dönemi öncesinde okur-yazar olmadıkları ve onları cehaletten Sovyetlerin kurtardığı görüşünü kabul ettirmeyi başarmışlardır. Fakat daha önce de bahsedildiği gibi Çarlık dönemi ve öncesinde de Türkistan'da eğitim kurumları mevcuttu. Bu konuda, aşağıda da göreceğimiz gibi Osmanlı mecmualarında da kayda değer veriler mevcuttur.

2. Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları

Osmanlı Devleti'nde ilk süreli yayınlar, XIX. yüzyılın ortalarına doğru yayımlanmaya başlamıştır. İlk yayın faaliyetlerinde öncelikle Osmanlı Devleti içindeki meseleler ele alınmış, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise Türkistan Hanlıklarının Rus işgaline maruz kalmasını ele alan bazı yazılar yayımlanmıştır. II. Abdülhamit döneminde Panislamizm politikası çerçevesinde de bazı Orta Asya ile ilgili haberlere Osmanlı dergilerinde yer verilmiştir. II. Meşrutiyet'ten sonra basın-yayın faaliyetleri yoğunlaşmış ve Rusya Müslümanları ile ilgili gelişmeler yakından takip edilmiştir. Bu dönemde yayımlanan dergilerde Türkistan bölgesi ve Rusya Türkleri ile ilgili birçok meseleye değinilmiştir. Bunlar arasında *Sırat-ı Müstakim*, *İslam Mecmuası*, *Tearif-i Müslimin*, *Türk Yurdu*, *Halka Doğru*, *Genç Kalemler*, *İslam Dünyası*, *Hikmet*, *Yeni Mecmua*, *Mihrab*, *Mahlef* vs. süreli yayınlarda Kazak ve Kırgızlarla ilgili birçok makale yer almıştır. İstanbul'da yayın hayatına başlayan *Sırat-ı Müstakim*, *İslam Mecmuası*, *Tearif-i Müslimin* ve *Türk Yurdu*²⁵ dergileri Rusya'dan gelen aydınlar tarafından neşredilmiştir.²⁶ Bu dergilerin yayın hayatına başlaması ve faaliyetlerinin sürdürülmesinde önde gelen Türkçü ve İslamcı Osmanlı aydınlarının da önemli katkıları vardı. 1870'lerden itibaren İstanbul'da basılan gazete ve dergilerin çeşitli yollarla Türkistan'a ulaştırılmasını sağlayan bir abonelik sistemi kurulmuştur.²⁷ Buna bağlı olarak Rusya Müslümanları tarafından neşredilen dergi ve gazeteler Osmanlı topraklarına da ulaştırılıyordu. Ayrıca İstanbul'a gelen Türkistanlı öğrenciler, seyyahlar, mülteciler ve hacı adayları da süreli yayınlar ile sözlü haberler aktarmaktaydılar. Bu durumun sağladığı imkânlar sayesinde Osmanlı basınında Türkistan ile ilgili konulara da yer verilmiştir.

Kazaklar ve Kırgızların eğitim meselelerinin ele alındığı yazılara zaman zaman yer veren *Sırat-ı Müstakim* dergisi, İslamcı ve Türkçü aydınlar tarafından 1908-1925 yılları arasında 641 sayısı neşredilen uzun ömürlü bir süreli yayın organı olmuştur. 183. sayısından itibaren dergi *Sebilürreşâd* ismiyle yayımlanmıştır. Kazaklar ve Kırgızlara özel ilgi gösteren başka bir yayın organı olan *Teârûf-i Müslimîn*, Rusya'dan İstanbul'a gelen Tatar menşeli İslamcılar tarafından yayımlanan bir mecmuadır. Bu dergi kısa yayın hayatında (16 Nisan 1910 - 2 Şubat 1911) 7 ila 14 gün arasında değişen aralıklarla toplam 32 sayısı yayımlanmıştır.²⁸ İslam dünyası ile ilgili makaleler yayınlayan başka bir süreli yayın *İslam Mecmuası* idi. Bu dergi de Kazaklar ve Kırgızların eğitim-öğretimiyle ilgilenen bir yayın organıydı. 12 Şubat 1914 - 30 Ekim 1918 tarihleri arasında toplam 63 sayısı yayımlanmıştır. Çalışmamızda kaynak olarak kullandığımız bu üç mecmua Türkistan halklarının meselelerine en çok yer veren yayın organlarıydı. Ayrıca başka dergilerden ziyade bu dergilerde Kırgızlar ve Kazakların eğitim meseleleri gündeme getirilmekteydi. O dönemde Türkçülüğün basın organı olarak işleyen *Türk Yurdu* dergisi de Rusya Türkleri ile ilgili konulara sık sık yer vermekte olup Türk dünyasının sosyal, kültürel ve ekonomik sorunlarına yönelik ilgisinin yanı sıra Türk milletini ortak bir bilince ulaştırmayı ve bütün Türk

²⁵ *Türk Yurdu* dergisi Osmanlı döneminde uzun yıllar yayın hayatına devam etmiştir. Pan-Türkçü bir yayın organı olarak bilinmektedir. Türk Dünyası ile ilgili birçok konuya yer verilmiş olsa da dergide Kazaklar ve Kırgızlarda eğitim konusu ile ilgili tek bir yazı bulunmaktadır.

²⁶ Ahmet Kanlıdere, "Türk Basınında Türkistan Ceditçilerinin Kültürel Faaliyetleri (1910-1914)" *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I. S. 2 (2014): 170.

²⁷ I. Baldauf, "Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World", *Die Welt des Islams*, № 1(41). (2000): 87.

²⁸ D. Razak uulu, "XX. Yüzyılda Türkiye-Kırgızistan İlişkileri", (doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2023), 47.

dünyasında ortak bir duygu birliği oluşturmayı hedef olarak belirlemiştir. Türk milliyetçiliğine kültürel ve ideolojik boyutta hizmet etmiş ve dergide çoğunlukla Türkçülük, Türk Dünyası'nın bütünlüğü, Türk tarihi ve Rusya Türkleri ile ilgili fikir ve yazılara yer verilmiştir. Ancak *Türk Yurdu*'nda, Türkistan Türklerinin eğitim meselelerine sık sık yer veren *Sırat-ı Müstakim*, *İslam Mecmuası* ve *Tearüf-i Müslimin* dergilerine kıyasla Türkistan'da yaşanan gelişmelere (neşir faaliyetleri, siyasi olaylar vd.) çoğunlukla “şuun” yani kısa haberler olarak yer verilmiştir. Derginin yayın hayatında (1911-1918) toplam 49 makalede eğitim konularına yer verilirken Kazak ve Kırgızlar hakkında bilgilere yalnızca Halim Sabit'in makalelerinde rastlamak mümkündür. *Türk Yurdu* dergisi 12. sayısından itibaren Halim Sabit'in Altaylara gerçekleştirdiği seyahatlerin notlarına 6 yıl boyunca yer vermiş ve seri ancak 144. sayıda tamamlanmıştır. Yazar, bu yazılarda Rusya Türklerinin eğitim meseleleri ve Kazaklara da yer vermiş ve Kazakların Rus mekteplerine gittiklerini ancak bununla beraber “yanlış yollara” saptıklarını altını çizmiştir. Ayrıca Kazaklar arasında modernist bir İslam düşüncesinin varlığını ve usul-i cedit okullarının da faaliyette olduğunu belirtmektedir. Kazakların eğitime önem verdiğini ve Astrahan, Orenburg, Veterovsk, Kargalı ve hatta Hive, Buhara, Türkistan gibi şehir ve vilayetlerde çocuklarını mektep ve medreselere gönderen ailelerin sayısının arttığını belirtmiştir.²⁹ İstanbul neşredilen dönemin başka dergilerinde ise Türk Dünyası ile ilgili haberlere nadiren yer veriliyordu. Söz konusu dergilerde bu çalışmanın konusuyla ilgili verilere rastlanmamıştır. Fakat *Sırat-ı Müstakim*, *İslam Mecmuası* ve *Tearüf-i Müslimin* dergilerinde Kazaklar ve Kırgızların eğitim-öğretim meselelerine sıkça yer verilmiş ve bunun neticesi olarak bu iki konar-göçer topluluk hakkında Osmanlı kamuoyunun bilgi edinmesi mümkün olmuştur.

2.1. *Sırat-ı Müstakim*'e Göre Kazaklar ve Kırgızlarda Eğitim

Sırat-ı Müstakim dergisi yukarıda belirtildiği gibi 1908'de Rusya Müslüman aydınları tarafından yayımlandığı için Türkistan ile ilgili birçok konuya yer vermiştir. Dergide Rusya'daki Türkler tarafından yayımlanan gazete ve dergilerden alıntılar yapılırken bazı gezi, seyyah notları, güncel gelişmeler, tarih, kültür ve hatta Rus gazetelerinden de bazı yazılar naklediliyordu. Bunun yanı sıra, dergi Kazaklar ve Kırgızlar hakkında makalelere yer veren ilk Osmanlı süreli yayını olması nedeniyle de ayrı bir öneme sahiptir. *Sırat-ı Müstakim*'de söz konusu iki halkın eğitim meseleleriyle ilgili de birçok makale neşredilmiştir.

Yusuf Akçura ve Eşref Edib'e göre Rusya Müslümanlarının eğitimi eski usulde sürdürüldüğü için eleştirilmekteydi. Rusya Müslümanları yüzyıllardır Buhara ve Meşhed merkezli kurumlarda eğitim-öğretimlerini sürdürmekteydiler. Bu şehirlerde köklü ve meşhur medreseler bulunsada öğretim sistemi eski usul olduğu için bu kurumların, dünyadaki yeni ilmî gelişmelerle yakından ilgilenip bilgi sahibi olamadıklarını belirtmek mümkündür. Buna bağlı olarak eğitim-öğretim kurumları da eski tarzda eğitime devam etmekteydi.³⁰ Dolayısıyla bu kurumlar, fikrî ve kültürel aydınlanma yolunda ilerleme kaydedemiyorlardı. 1905 ve 1907 Rus ihtilallerinden önce Rusya Müslümanlarının mektep ve medreselerinde sadece dinî eğitimin mevcut olduğu bilinmektedir. Rusya Türkleri ana dillerinde eğitim almak için talepte bulunmuşlarsa da Rus Maarif Nezareti buna izin vermemiş, onların namaz, dua ve diğer dinî bilgileri öğrenmelerini yeterli görmüştür.

Farklı konular hakkında bilgi sahibi olunması için Rusça okumaları önerilmiştir.³¹ Rusça eğitimi için Rus okullarına gidilmesi gerekiyordu ve bu durum, asimilasyon ve Ruslaşma sürecini hızlandırıyordu. Bu, daha önce Kuzey Türkleri (Tatar, Nogay, Başkır, Çuvaş) arasında edinilmiş bir tecrübe olmasına rağmen “ilim-irfan” yolunda aydınlanma için Rusça öğrenmek mecburi idi.

²⁹ H. Sabit, “Altaylara Doğru”, *Türk Yurdu*, C.5, S.111, s. 108-109.

³⁰ Yusuf Akçura, H. Eşref Edib, “Rusya'da sâkin Türklerin hayât-i medeniyeye, fikriyye ve siyâsiyyelerine dâir”, *Sırat-ı Müstakim*, C II, S. 39 (1909): 202.

³¹ “Rusya Duma'sında Kırım Meb'ûsu Mîrzâ Müftî-zâde'nin Lisân-ı Millîye Dâir îrâd Eylediği Nutuk Sûreti”, (Elvâh-ı İntibâh), *Sırat-ı Müstakim*, C IV, S. 84 (1910): 110.

Bunun yanı sıra eski usul eğitimin mevcut olduğu medreselerde sadece Arapça okutulduğu için Rusya Türkleri metinleri anlamakta zorluk çekiyorlardı.

1905 Rus İhtilali, Rusya Müslümanlarına aydınlanma yolunda büyük bir imkân sağlamıştır. İhtilal ile beraber gelen ifade, basın ve eğitim özgürlüğü Rusya Müslümanları için dönüm noktası olarak nitelendirilebilecek bir gelişme idi. İhtilalin hemen sonrasında Rusya Müslümanları, 15 Ağustos 1905'te Nijniy-Novgorod şehrinde bir kongre düzenlediler. Bu kongrede birçok alanda yeni karar alındı. Bu kararlardan biri de eğitim-öğretim ile ilgili olarak: “*Umûr-ı ma'ârifde Rusya müslümanlarının hâ'iz-i muhtâriyyet olmaları, yani umûr-ı ma'ârifin idâre-i rûhâniy'ye altında bulunup doğrudan doğruya Rusya Ma'ârif Nezâreti'ne tâbi' olmaması*” idi.³² Artık Rusya Müslümanlarının yaşadığı her vilayette eğitime olan ilgi ve talebeler önceki dönemlere göre artmış, daha çok eğitim kurumu faaliyete başlamıştır.³³

Sırât-ı Müstakîm'de Türkistan meseleleriyle ilgili en çok yazı kaleme alanlar arasında Kazan Tatarlarından Troyskili Ahmed Taceddin de bulunmaktadır. Kazan'dan İstanbul'a gelen Ahmed Taceddin, yazılarında eleştirdiği Rus Maarif Nezaretinin “*Rusya Müslümanları için bir tanesi bile yazı bilmiyor, çocukları okullara gitmek istemiyor, maarife ilgisi yoktur bunun için talimi umumi getirmek istiyorlar*” ifadesini Çarlık Hükümeti'nin Müslümanları Ruslaştırma çabası olarak değerlendirmiştir. Rusya Müslümanlarının eğitime olan ilgisi nezaret tarafından abartılı olarak yorumlanmıştır. Yazar ayrıca “*Rusya Müslümanlarının ne kadar mekteplere ve medreselere malik oldukları meydandadır*” diyerek Rusların Semerkant ve Buhara şehirlerine gitmelerini önermiştir.³⁴ *Sırât-ı Müstakîm*'de genel olarak Buhara'daki eski usul medreselerin eğitim sistemi eleştirilirken Rus yetkililerinin açıklamalarına karşı bu şehirdeki okulların varlığı savunulmuştur.

Daha önce de bahsedildiği gibi İsmail Gaspıralı'nın Rusya Müslümanlarına eğitim-öğretim alanında kazandırdığı yenilikler usul-i cedit adıyla yayılmıştır. Şehirlerde ve köylerde, usul-i cedit tarzındaki kız ve erkek okullarının sayısı giderek artmıştır. Kazan, Astrahan, Ufa, Orenburg, Troyski, Perm, Osa, Yekaterinburg gibi şehirlerin çevre köyleriyle birlikte Sibiry'a Petropavl, Omsky, Irkutsky, Tomsky, Zaisan, Simipolat gibi şehirlerde de usul-i cedit tarzında kız ve erkek okulları açılmıştır.³⁵ Bu dönemde Ceditçilik hareketinin Kazaklar arasında da etkili olmaya başladığı bilinmektedir. Burada bahsi geçen *Petropavl*, *Simopolat*, *Zaisan* şehirlerinin Kazak Türklerinin yaşadığı yurtlar olduğu ve buralarda cedit okullarının açıldığı belirtilmektedir. Bu okulların esasında yerleşik hayat normlarına daha uygun eğitim kurumları olduğunu belirtmek mümkündür. Rusların Kazak bozkırlarını işgal etmesi üzerine bölgede yeni şehir, kasaba ve köyler kurulmuş, göçebe Kazaklar da şehir ve kasabalara yerleşmeye başlamışlardı. Bu süreçte Kazaklar için de cedit okulları kurulmuştur.

Kazaklar arasında sadece erkek çocuklar için değil kızlar için de yeni usuldeki okulların açılması dönem için önemli bir gelişmeydi. XX. yüzyılın başında Rusya'da 30 milyondan fazla Müslümanın varlığı bilinmesine rağmen mektep ve medreseler için Çarlık Hükümeti tarafından herhangi bir maddi destek sağlanması söz konusu olmamıştır. Bu yüzden maddi ihtiyaçlar Müslüman zenginler tarafından karşılanıyordu. *Sırât-ı Müstakim* dergisinde yayımlanan *Rusya'daki İslâmların Terakkiyât-ı dîniyye ve milliyeye hizmetleri* adlı bir yazıda Rusya'daki Müslüman zenginleri 50-100 bin ruble sarf ederek mektep ve medreseler inşa etmişlerdir.

³² H. Eşref Edip. “Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II”, (Konferans), Mukarrir: Akçuraoglu Yusuf Bey, *Sırât-ı Müstakim*, C. II, S. 40, 28 (1909): 216.

³³ YY, “Rusya”, (Şuun-ı İslamiye), *Sırât-ı Müstakim*, C. IV, S. 84, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910, s. 111.

³⁴ Troyskili Ahmed Taceddin, “Rusya Müslümanları ve Rus Maârif Nezâreti”, (Âlem-i İslam), *Sırât-ı Müstakim*, C. III, S. 62 (1909): 156-157.

³⁵ Züfer Kasımi Permlı, “Rusya'daki İslamların Terakkiyat-ı Diniyye ve Milliyeye Hizmetleri”, (Âlem-i İslam), *Sırât-ı Müstakim*, C. III, S. 62, 29 (1910): 157-158.

Öğretmen maaşları devlet tarafından değil, servet sahipleri tarafından ödeniyordu.³⁶ Bu dönemde cereyan eden yenilikçi reformlar ve Ceditçilik hareketi kapsamında yüzlerce Müslüman zengin eğitim için servet harcamışlardır.

Sırât-ı Müstakîm dergisinin 16 Eylül 1906'da 54. sayısında yayımlanan "Çin Müslümanları Kırgızlar (Kazaklar)" başlıklı makale, Kazaklar ve Kırgızlarla ilgili olarak Osmanlı literatüründeki ilk çalışma olarak da önem taşımaktaydı. Makalenin yazarı olan *Sibiryalı Veliyullah Enveri* bizzat Çin Kırgızları (Doğu Türkistan Altay bölgesi) arasında bulunmuştur. Bahsi geçen makalede Kırgızların tarihi, kültürü ve inançlarından bahsetmektedir.³⁷ 55. sayıda yayımlanan ve bir öncekinin devamı niteliğinde olan makalede ise Altay'daki Kazakları ele alarak yaşadıkları coğrafya, gelenekler ve meslekleri hakkında bilgiler vermiş ayrıca Kazakların eğitim meselelerine de değinmiştir.

Enveri'ye göre o dönemde Kazaklar arasında hâlâ mektep ve medrese yoktu. Bundan dolayı Çin'de yaşayan bazı Kazak zenginleri çocuklarına, kendi evlerinde mollaların eğitim vermesi yolunu tercih etmişlerdir. Ancak bu mollaların da ilmî yeterlilikleri zayıf olduğu için çocukların eğitim-öğretimi sınırlı kalıyordu. Bu mollaların Türkistan'da eski usul medreselerde tahsil görenler veya bu medreselerde tahsil görenlerden Kur'an okumayı bilen ve Arap alfabesini öğrenenler olması muhtemeldir. Halk, çoğunluğu okur-yazar olmadığı için mollaların eğitim tarzına yabancı kalıyordu. Enveri bu göçebe halk için acilen bir ilk ve orta okulun açılması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre Çin idaresi altında bulunan Altay Kazaklarının eğitim işlerine Çin memurlarının müdahalesi söz konusu değildi. Böyle bir okulun açılması sadece Çin'in içindeki Kırgızlar (Kazaklar) için değil aynı zamanda başka Rusya'daki Müslümanlar için de etkili olacaktı.³⁸ Altay Dağları, 19. yüzyılda Çin ve Rusya arasında paylaşılarak iki imparatorluk sınırlarında kalmıştı. Dolayısıyla bu bölgede yaşayan Kazaklar da iki devletin topraklarında bulunuyorlardı. Daha önce gördüğümüz gibi Çarlık Rusya idaresindeki Kazaklar arasında 4 tür eğitim sistemi devam etmekteydi. Ancak bu durum Enveri'nin verdiği bilgilere göre Çin Kazakları için geçerli değildi.

Sırât-ı Müstakîm dergisinde bazen Rusya Müslümanları tarafından neşredilen dergi ve gazetelerdeki yazılar da aktarılarak Osmanlı kamuoyuna ulaştırılmaktaydı. Örneğin Orenburg'da çıkan *Vakit* gazetesinde yer alan ve Kırgızlarda eğitim ile ilgili nakledilen bir yazıda onlar arasında şöhret kazanmış olan *Kadı Mehmed Efendi* ve oğullarının medresede talim, terbiye ve eğitim alanında hizmetler verdikleri ve birçok talebeyi okuttukları beyan edilmiştir. Kadı Mehmed Efendi, medresenin kapanma durumu söz konusu olduğunda çözüm önerileri için ahali ile müzakere etmiştir.

Bu müzakere sonrasında medresenin onarımı için halk arasında 5 bin ruble (12.000 kuruş) maddi yardım toplanmış ve ayrıca yeni medreselerin kurulması gündeme gelmiştir.³⁹ Bu dönemde halkın eğitim hizmeti için çalışan şahıslar çoğalmıştır. Örneğin Turgay vilayetinin Aktobe ilçesinde Sabit Aloke Efendi adlı bir Kırgız zatın mektep idaresi hususunda halka hizmet ettiği ve milletin gelişmesi uğrunda çalıştığı hakkında derginin şuun kısmında bilgi verilmiştir.⁴⁰ Benzer bir şekilde dergide yer alan başka bir makalede Fergana Vadisi'nin Namangan şehrinde Bay Mısrab Bayoğlu adlı bir Kırgız zengini, 250 bin ruble sarf ederek şehir merkezinde bir medrese ve gerekli masrafların karşılanması için her ay 3 bin ruble gelir sağlayabilecek olan bir akarat inşa

³⁶ Rusya'daki İslamların Terakkiyat-ı diniyye ve milliyyeye hizmetleri, *Sırât-ı Müstakim*, C. III, S. 62 (1909): 157-158.

³⁷ Veliyahullah Enveri, "Çin Müslümanları Kırgızlar (Kazaklar)" *Sırât-ı Müstakîm dergisi*, C. III, S. 54, (1909): 46.

³⁸ Veliyahullah Enveri, "Alem-i İslam, Çin Müslümanları Kırgızlar (Kazaklar)", *Sırât-ı Müstakim*, C. III, S. 55 (1909): 47.

³⁹ Taşmuhameden Bigmuhammed, "Kırgızlarda Medrese Bina Etmek", *Sırât-ı Müstakim*, C. III, 66, (1909): 224.

⁴⁰ Rusya, (Şuun), *Sırât-ı Müstakim*, C. III, S. 66 (1909): 144

ettirmiştir.⁴¹ Namangan'daki bu medrese ile ilgili olarak daha önce Kırgız bilginler tarafından da bazı araştırmaların yapılmış olduğunu burada kaydetmek gerekir.⁴²

Sırat-ı Müstakim dergisinde yayımlanan *Türkistan'da İslâm Kütüphâneleri* başlıklı bir yazıda Hokand halkının cedit okullarına olan ilgisinin gün geçtikçe arttığı kaydedilmiştir. Buna göre şehirde usul-i cedit üzerine açılan İslam mekteplerinde yıllık sınavlar yapılıyordu. Sınavlarda hazır bulunan ileri gelenler bir cedit usulü olan *usul-ü savtiyeye* hayran kalmış ve öğretmenlerin gayretlerini takdir etmişlerdi. Usul-i cedidin ne kadar faydalı olduğunu gören ileri gelenlerden Damla Kemaleddin Efendi şehirde iki katlı bir mektep kurulmasına karar vermiştir. Bunun yanı sıra Hokand şehrinde diğer İslam kütüphaneleri yetkililerinin çabalarıyla *Mansuriye* adlı büyük bir kütüphane açılmıştır.⁴³

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Rusya Müslümanları arasında Ceditçilik cereyanı ile beraber zenginlerin kendi servetleri ve çabalarıyla mektep, medrese ve kütüphanelerin kurulması geleneği başlamıştır. Böyle gelişmeler İdil-Ural bölgesinde daha sık yaşanmıştır. Orenburg'da meşhur Hüseyniye, Ufa'da Galiye, Troyiski'de Rasulliye ve Kazan'da Muhammediye gibi dönemin ünlü medreseleri varlıklı şahıslar tarafından kurulmuştu. Bunun tesiri Türkistan'a da yayılarak Kazaklar ve Kırgızlar arasında da eğitim kurumları için zenginlerin kendi servetleriyle medreseler inşa ettikleri *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yer alan yazılarda belirtilmektedir. Bu medreselerin bazıları günümüzde de varlığını korumakta veya başka kurumlara bağlı binalar olarak işlev görmektedir. Ceditçilik hareketi ve Rusların bölgeye yerleşerek kendi eğitim sistemlerini tesis etmeleri, asırlardır göçebe hayatta yaşayan Kazak ve Kırgızları da çocuklarının istikbali için eğitimin şart olduğu düşüncesine sevk etmiştir.

Çalışmamızda ele aldığımız dönemlerde Kazak ve Kırgız gençleri sadece kendi bölgelerindeki okullarda değil, başka şehirlerde de eğitim görüyorlar ve bu hususta öncelikli olarak Kazan, Orenburg, Ufa gibi Tatar-Başkurt şehirleri, Moskova, Petersburg gibi Rusya şehirleri ve İstanbul, Mekke, Medine gibi Osmanlı şehirlerini tercih ediyorlardı. Bu durumu Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan bazı veriler de ispatlamaktadır.⁴⁴ Abdüraşit İbrahim ve Musa Kazım'ın İstanbul'da verdiği bir konferansın metni *Sırat-ı Müstakim* dergisinde aktarılmıştır. Buna göre eğitim için Rusya Müslümanlarından her yıl birçok talebe İstanbul'a gelmişler ve eğitimlerini tamamlayarak geri döndükleri memleketlerinde öğretmenlik yapmışlar ve halkın aydınlanması için faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁴⁵ Kazaklar ve Kırgızlar için Osmanlı şehirleri haricinde Buhara da önemli bir ilim merkezi idi. *Sırat-ı Müstakim* dergisinin 104. sayısında *Buhâra'da Müslüman Talebesini Tenkîs İçin Tedâbîr* başlıklı makalede yer alan bilgilere göre Çarlık Hükümeti, Türk-Müslüman gençlerin Buhara'ya bir ay eğitime gitmeleri için yaşadıkları vilayetlerdeki Rus yetkililerinden izin almalarını zorunlu kılmıştır. Bunun nedeninin, Buhara'da eğitim görenlerin sayısını öğrenmek olduğunu belirtmek mümkündür. 1910 yılına ait bir bilgiye

⁴¹ "Bir İslam Zengin Hamiyeti", *Şebilürreşad*, Sayı 250 (1913): 262.

⁴² Bkz: Nurmoldo narkul uulu, *Moldo Kırgız Medresesindeki İrlar*, haz. Kalmurat Rıskulov, Ala Buka: Rayonduk Basması, 1997, s. 86, Sovetbek Baygaziev, *Nurmoldo XIX Kılmın Tunguç Agartuuçusu Cana Daanışman Pedagogu*, Bişkek: Erkin Too Yay, 2005, s. 13.

⁴³ Türkistan'da İslâm Kütüphâneleri, *Sebilürreşad*, C. XI, S. 275 (1913): 240.

⁴⁴ Osmanlı arşivlerine göre 1914'te Cemal Paşa, Ulum-ı Arabiye eğitimini Medine'de tamamlayan 8 Kırgız öğrenciyi İstanbul'a göndermiş ve bunlar bir medreseye kabul edilerek eğitimlerine devam etmişlerdir. "Kırgız Türklerinden olup birkaç sene mukaddem ulûm-ı Arabiye tahsil etmek üzere Medine-i Münnevver'e gelmiş ve bilahare Cemal Paşa hazretleri tarafından berâ-yı tahsil Dersaadet'e gönderilmiş olduklarından bahisle Darü'l muallimîn-i Âliyye kabulleri sekiz imza ile verilen istid'ânâmede beyan edilmiş ve malûmât-ı hazıraları Arabiyye münhasır olup dâr-ı mezkûra duhûl şerâitini haiz bulunmamalarına mebnî tervic-i istid'âları gayr-ı kâbil bulunmuş olduğundan isimleri merbût pusulada muharrer sekiz efendinin medârisden birine kabulüyle devam-ı tahsillerine müsaade-i aliyye-i meşihatğenâhileri şâyân buyrulmak bâbında." (Başbakanlık Osmanlı Arşivi. 95.45. 1334, L 26. 1).

⁴⁵ Abdürreşid İbrahim ve Mûsâ Kâzım. "Alem-i İslâm: üçüncü konferans: Ahvâl-i Alem-i İslâm hakkında" *Sırat-ı Müstakim*, C. IV. S. 85 (1910): 120.

göre Buhara'da 300 Kırgız-Kazak talebesi vardı.⁴⁶ Çarlık Hükümeti'nin Kazak ve Kırgızların eğitime olan ilgilerinin artması nedeniyle onlardan sınır dışına çıkarak tahsil görenleri takibe aldığı anlaşılmaktadır. Ele aldığımız dönemde bölgede eğitim sistemlerinde çeşitlilik olmasına ve zenginlerin mektep ve medrese inşa ettirmelerine rağmen eski usul eğitime devam eden Buhara medreselerinin önemini tümüyle kaybetmediği anlaşılmaktadır. Sadece 1910'da sayısı 300'ü bulan ve diğer senelerde de Buhara'da eğitim alan binlerce Kazak ve Kırgız talebesinin var olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca Kırgızistan'ın güney bölgesindeki imamların çoğunluğu Buhara medreselerinde tahsil görenlerdi. Sovyet döneminde faaliyette kalan tek medrese Buhara'da idi. Sovyetlerin bazı politikalarına uygun olarak Kırgızlardan da bazen medreselere öğrenciler gönderiliyordu.

Sırat-ı Müstakim dergisi 1913 yılından itibaren *Sebilürreşad* adıyla 1925 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Fakat araştırmalarımızda 1914'ten sonra Kazaklar ve Kırgızlarda eğitim meselesi ile ilgili herhangi bir yazı ya da habere rastlanmamıştır.

Tablo I			
Sırat-ı Müstakim dergisinde yer alan Kazaklar ve Kırgızlarla ilgili konular			
yazar	konu	sayı	yıl
Yusuf Akçura, H. Eşref Edib	Rusya'da sâkin Türklerin hayât-i medeniyye, fikriyye ve siyasiyelerine dâir	39	1909
H. Eşref Edip.	Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II	40	1909
YY	"Rusya", (Şuun-ı İslamiye)	84	1910
Troytskili Ahmed Tâceddin	Rusya Müslümanları ve Rus Maârif Nezâreti", "(Âlem-i İslâm),	62	1909
Züfer Kasımi Perimli	Rusya'daki İslamların Terakkiyat-ı Diniyye ve Milliyye Hizmetleri", (Âlem-i İslâm)	62	1909
Veliyahullah Enveri,	Çin Müslümanları Kırgızlar (Kazaklar	54, 55	1909
Bigmuhammed, Taşmuhammeden.	Kırgızlarda Medrese Bina Etmek	66	1909
Abdürreşid İbrahim, Mûsâ Kâzım	Alem-i İslâm: üçüncü konferans: Ahvâl-i Alem-i İslâm hakkında	85	1910
	Buhâra'da Müslüman Talebesini Tenkîs İçin Tedâbir	104	1910
	Bir İslam Zengin Hamiyeti",	250	1913
	Türkistan'da İslâm Kütüphaneleri	275	1913

2.2. Teârûf-i Müslimin'e Göre Kırgız ve Kazaklarda Eğitim

Teârûf-i Müslimin dergisi İstanbul'da 1910'da neşrolunmaya başlamıştır. Ahmet Kanlıdere dergiyi *Panislamcı* bir yayın organı olarak değerlendirmektedir. *Teârûf-i Müslimîn*, Kazan, Sibirya ve Kırım Tatarlarının Rusya sınırları dışında çıkardıkları ilk dergidir. Derginin ilgi odağında Rusya Müslümanları bulunmakta olup makale ve haberlerin ağırlık noktasını İdil-Ural, Sibirya, Kırım ve Türkistan bölgeleri oluşturmaktadır.⁴⁷ Rusya Müslümanları ile ilgili en çok haberin yer aldığı Osmanlı dergisinin *Teârûf-i Müslimîn* olduğu anlaşılmaktadır. Müelliflerin çoğunu İstanbul'da bulunan Rusya Müslümanları oluştuyordu. Diğer süreli yayınlara nazaran çok kısa bir yayın hayatının olduğu görülse de Osmanlı coğrafyasında Kazaklar ve Kırgızlarla ilgili en çok haberin yer aldığı derginin de *Teârûf-i Müslimîn* olduğunu belirtmek gerekir.

Türkistan'ın işgalinden sonra Çarlık Hükümeti, Merkezî Rusya'da toprak ihtiyacı olan Rus çiftçi göçmenlerini Kazak-Kırgız topraklarına yerleştirme politikasını uygulamaya başlamıştır. Türkistan topraklarına yerleşen Rus göçmenleri köy, kasaba ve şehirler kurmuşlardır. Daha önce de bahsedildiği gibi Ruslar her yerleşim birimine okulları açmışlardı. *Tearif-i Müslimin* dergisinde yayımlanan *Kırgızlarda Maarife Heves* başlıklı yazıda göre Rusların etkisiyle

⁴⁶ "Buhâra'da Müslüman Talebesini Tenkîs İçin Tedâbir", *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 104 (1910): 460.

⁴⁷ Kanlıdere, "Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi: *Teârûf-i Müslimîn* (1910-1911)", *İslam'ı Uyandırmak* Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler, (İstanbul, 2018), 426.

Kırgızlar (Kazaklar) da göçebelikten yerleşik hayata geçmeye başladıkları ve böylece eğitime olan heveslerinin arttığı belirtilmiştir. Rus göçmenleri ve Kırgızların bir arada yaşadığı Kostanay kasabasında 1909 yılında bir mühendis okulu açılmıştır. Kasabadaki ve çevre köylerdeki Kırgızlar bu mühendis okulunda çocuklarını okutmayı arzulamışlarsa da söz konusu kurumda tahsil ücretli olduğu için herkesin buna imkân bulamadığı anlaşılmaktadır. Kasabanın Dambar Mahallesi'nin aksakallar reisi Bay Muhammed Efendi mahalle ahalisi ile bir toplantı düzenlemiş ve her yıl 9 Kırgız çocuğunun mühendis okulunda eğitim görmesi için halktan bin ruble tahsis edilmesi teklifinde bulunmuş ve aynı yıl 5, bir sonraki yıl ise 4 Kırgız çocuğunun söz konusu okula gönderilmesine karar vermişlerdir.⁴⁸ Kırgızların bu dönemde sadece Rus okulları veya cedit okullarına çocuklarını göndererek okur-yazarlığı gidermekten daha fazlasını arzuladıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Rus çocukları ile aynı seviyede eğitim görmeleri için mühendis okuluna gönderilen Kırgız çocuklarının kendi kaderlerini belirleyici rol üstlenmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Tahsil ücretini, halkın ihtiyaçlarını gidermek için daha önce topladığı paradan karşılaması ise Kırgızların eğitime ne derece önem verdiklerini ortaya koymaktadır.

Sırat-ı Müstakim'de yazılar kaleme alan Troyskili Ahmed Taceddin, *Tearüf-i Müslimin*'in de müellif kadrosunda yer alıyordu. *Tearüf-i Müslimin* dergisinde Rusya Müslümanları ile ilgili birçok makalesinin bulunduğunu belirtmek mümkündür. Bunlar arasında çalışmamızda ele aldığımız konularla ilgili veriler de yer almaktadır. Ahmed Taceddin, topraklarının Ruslar tarafından işgal edilmesinin Kırgızların yaşam tarzlarını etkilemiş olmasını eleştirmiştir. Ayrıca Ruslar tarafından açılan okullarda eğitim gören Kırgız öğrencilerinin içinde bulunduğu olumsuz koşullar hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Daha önce dünyadan haberi yok, göçebe hayat sürdüren Kırgızlardan ve onların topraklarına Rus göçmenleri tarafından el koyulmuştur. Ruslar toprak gasp etmekle yetinmemiş, evi de kırdı, ötede beride perakende bir halde yaşayan bu çaresizleri kapana düşürmek için okulları açmıştır. Bu okullara Kırgız gençleri okumak için gönderiliyordu. Rus okulu olduğu için bu okuldan terbiye görenler daha sonra kendi milletinden uzaklaşmıştır. Fakat şuurundan olmayan mektep görmüş Kırgız gençleri kendi halkının durumları için acı hissediyorlardı”.⁴⁹

Osmanlı basınında Kazaklar ve Kırgızların eğitimi, medrese inşası, halkın açtığı okullar ve çocuklarını okutma heveslerinden bahsedilirken bazı yazılarda eğitime dair olumsuz tavırlarını da dile getirmişlerdir. Orenburg'da yayımlanan *Vakit* dergisinden *Tearif-i Müslimin* dergisine aktarılan bir yazıda Kırgız-Kazakların yaşam tarzları eleştirilmektedir. Mehmed Arif Muhsin tarafından kaleme alınan bir yazıda ise diğer medeni milletlerin ilim ve maarif için servetlerini sarf ederek mektep, medrese ve ilim kurumları inşa ettikleri vurgulanmakta, bu gelişmeleri Tatarların da takip ederek ilim ve irfana önem verdikleri fakat Kırgızlar arasında ilim ve maarif için yardım eden ve servet harcayanların olmadığı anlatılmaktadır. Yazar ayrıca Kırgız zenginlerinin vefat ederken bile taziyeden sonra kendileri için büyük bir ziyafet verme vasiyetinde bulunduklarını, oğullarının bu ziyafeti adeta bir büyük düğüne çevirdiklerini ve bunun için çok fazla servet harcadıklarını ifade eder. Böyle uygulamaların genellikle Simpiyolatinsk vilayetinde yaşayan Kırgızlar (Kazaklar) arasında da düzenlendiğini belirtir. Yazının sonunda ise “Eğer bu meclise sarf olunan külliyetli paralar, mektep, cami gibi iz köylere sarf olunursa bunlarla fakir çocuklar etrafa gönderilip okutturulursa veyahud oldukları yerlere muallimler celb olunursa daha faydalı olmaz mıydı?” ifadeleriyle Kazaklar ve Kırgızların zaman ve servetlerini eğitim yerine gereksiz geleneksel uygulamalara harcadığını tartışmaktadır.⁵⁰ Nitekim söz konusu dönemde Kazaklar ve Kırgızlar hâlâ göçebe hayatını sürdürdükleri için yerleşik hayata geçen Özbekler ve Tatarlar gibi eğitime gereğince önem vermiyorlardı. Dolayısıyla, onlara nazaran

⁴⁸ Kırgızlarda Maarife Heves, *Teârûf-i Müslimîn*, C. 1, S. 21 (1910): 345.

⁴⁹ Troyskili Ahmed Taceddin, “Kırgız Sahrasından Gelen Canlı Bir Sada-yı Hammiyet” *Teârûf-i Müslimîn*, C. 2, S. 25 (1910): 9.

⁵⁰ Mehmed Arif Muhsin, “Kısm-ı mahsus Kırkız hayatından”, *Teârûf-i Müslimîn*, C. 2, S. 32 (1910): 127-128.

ülkelerindeki eğitim-öğretim kurumlarının sayısı daha azdı. Asırlardır devam edegelen konar-göçer yaşam tarzına ve bozkır kültürüne uygun olarak oldukça görkemli ve masraflı gelenek ve görenekler sürdürülmekteydi.

Sırat-ı Müstakim ve *Tearif-i Müslimin* dergilerindeki Kazaklar ve Kırgızlarla ilgili yazılar İstanbul'da bulunan Rusya Müslümanları tarafından kaleme alınmıştır. Bazı haberler Rusya'daki yerli yayın organlarının yanı sıra Türkler tarafından neşredilen yayınlarda da aktarılmıştır. *Tearif-i Müslimin* dergisinde yayımlanan bir hatıratın ise Osmanlı aydınlarından Halil Sami tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. 1907'de Astrahan'a muallim olarak davet edilen Halil Sami, Rus okulları da dahil bölgedeki eğitim uygulamalarını detaylı şekilde gözlemlemiştir. Halil Sami daha sonra *Rusya Hatıratımdan* başlıklı bir makalesini *Tearüf-i Müslimin*'de yayımlamıştır. Bölgedeki beklentilerine karşılık gördükleri hakkında hayal kırıklığına uğramış ve kültür şoku yaşamıştır.⁵¹ Nogaylar ve Kazakların yaşam tarzları ve kültürlerinin yanı sıra eğitim durumu da yazar tarafından ağır bir eleştiriyle dile getirilmiştir. Örneğin eski usul eğitimin sürdürüldüğü bir yerli mektep hakkında şu hususlara değinmiştir: “Eski, yıkık, viran bir hane, kirli bir deri parçası üzerine oturmuş tenbel tenbel esnemekte olan bir hoca tasavvur ediniz. İşte İslam mektebinin esasını teşkil eden unsur. Hocanın elinde uzun bir değnek karşısına sıra ile dizilmiş mini mini İslam yavrularına sanki hayvana sallayan seyis gibi mütemadiyen sallıyor. Çocuklarda ellerine kenarları yılmış, başı filanı olmadığından ne olduğu belli olmayan bir kitap parçası tutmuşlar. Hep bir makama tutturarak okuyorlar. Odanın içerisine pek tabii bir halde intişar etmiş pis koku durulamayacak bir hale gelmiş. Hoca efendiden epey uzak olan bir köşede birkaç çocuk toplanmışlar, ceplerinden ekmek parçası çıkarmışlar, hocaya alık alık bakarak yiyorlar. Derken hocanın gözü bu üç sefil çocuklara ilişti. Al sana bir dayak. Sırasıyla yatırdı. Yorgan çırpıp gibi bağırta bağırta zavallıları döğdü”.⁵²

Halil Sami, derginin sonraki *Rusya Hatıratımdan* 3 başlıklı yazısında Rus okulları daha düzenli, sistemli ve temiz olduğu için bazı ailelerin çocuklarını bu okullara göndermeye başladığını ifade etmiştir. Fakat yazarın, yerel halkın kültürü ve dinî inançları ile ilgili hiçbir şey öğretmemesi nedeniyle bahsi geçen kurumlarda tahsil gören çocukların benliklerini unutmaları hususunda kaygılı olduğu anlaşılmaktadır: “Bu olaylara dayanamayan Müslümanlar çocuklarını Rus okullarına vermeye başlamışlardır. Rus okullarına çocuk göndermek Tatarlar arasında moda olmuştur ki bunun tesiri Kırgızlara da yansımıştır. Ancak Rus okulları yerli halkın kendi dini ve millet ile ilgili hiçbir şey öğretmiyorlardı. O kadar çok talebe Rus terbiye ve tedrisi ile yetişirken birkaç sene sonra milletin başına geçtiklerinde kendi millet için sağır gibi olacaklar.”⁵³ Halil Sami'nin değindiği eğitim kurumları yukarıda bahsedildiği gibi eski usulde eğitime devam eden geleneksel mektep ve medreseler idi. Kazanlı Ayaz tarafından kaleme alınan ve *Sırat-ı Müstakim*'de yayımlanan bir yazıda Astrahan'daki medreselerindeki eğitim programlarını Buhara medreselerinden aldıkları ve dünya ilmi değil, hadis ve tefsirden bile haberi olmadıkları, ancak kendilerini gayet âlim sandıkları belirtilmekte ve bundan dolayı talebelerin credit medreseleri ile Rus ve İstanbul okullarına gitmeye mecbur kaldıkları dile getirilmektedir.⁵⁴

Böylece söz konusu bölgede bu tip eski usul eğitim sistemine karşılık Ceditçilik hareketi de etkili olmuş ve usul-i credit okulları kısa zamanda halk arasında şöhret kazanmıştır. Halil Sami'nin bahsettiği eğitim kurumları Rus-Tuzem okulları idi. XX. yüzyılın başında Rusya'daki Müslüman aydın, siyasetçi ve yazarların çoğunluğu credit okullarında veya Rus-Tuzem okullarından mezun olanlardandı. *Tearüf-i Müslimin*'de Kazaklar ve Kırgızlarda eğitim konusu

⁵¹ Kanlıdere, “Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, S. 12 (2008): 290.

⁵² Halil Sami, “Rusya Hatıratımdan 2”, *Teârûf-i Müslimîn*, C. 1, S. 12 (1914): 197.

⁵³ Halil Sami, “Rusya Hatıratımdan 3”, *Teârûf-i Müslimîn*, C. 1, S. 14 (1914): 230.

⁵⁴ Kazanlı Ayaz, “Alem İslam Rusya Müslümanları”, *Sırat-ı Müstakim*, C. 3, S. 53 (1909): 14.

ile ilgili 1910-1911 yıllarında yayımlanan nitelikli 5 makalenin bulunması, çalışmamız açısından oldukça önemlidir.

Halil Sami bu hatıralarını “Rusya Mektupları” adıyla 1913’te *İslam Dünyası* dergisine de yayımlamıştır. Çok geride gördüğü Müslüman okulları ile kıyasladığı Rus okullarını üstün gören yazara göre Astrahan caddelerindeki en güzel binalara sahip olan bu okullarda hem erkek hem de kız çocukları yazarın ifadesiyle “günlük yaşam mücadelesinden sıyrılmış” olarak, “kaygı ve acıyı unutarak” mesut bir halde eğitimlerini sürdürmekteydiler. Okula araba (fayton vd.) ve otomobillerle gidiyorlardı. Yine yazara göre: *Sokakta görülen, çantası asılmış okula giden çocuklar Ruslardır*. Çocuklar Müslüman okullarına gitseler bile bunun faydası olmuyordu. Çünkü hocalar düğün toplantılarına ve eşraf ziyaretlerine gidiyorlardı. Okula ancak öğle vaktinde uğrayabiliyorlardı.⁵⁵ Halil Sami, Rusya’daki Müslümanların okullarını eleştirel bir şekilde ele alarak ve Osmanlı aydınlarını da bu durumdan haberdar ederek yardım edilmesi gerektiğini anlatmaya çalışmıştır.

Tablo II Tearüf-i Müslimin dergisinde yer alan Kazaklar ve Kırgızlarla ilgili konular			
yazar	konu	sayı	yıl
	Kırgızlarda Maarife Heves	21	1910
Troyskili Ahmed Taceddin	Kırgız Sahrasından Gelen Canlı Bir Sada-yi Hammiyet	25	1910
Mehmed Arif Muhsin	Kısm-ı mahsus Kırkız Hayatından	32	1910
Halil Sami	Rusya Hatıratından 2	12	1910
Halil Sami	Rusya Hatıratından 3	14	1910

2.3. İslam Mecmuası’na Göre Kazaklar ve Kırgızlarda Eğitim

İslam Mecmuası Birinci Dünya Savaşı yıllarında İslam ülkeleri için bir propaganda yayını olarak kurulmuştur. Dergide İslam coğrafyası ile ilgili birçok yazı arasında Kazaklar ve Kırgızlar ile ilgili yazılara da yer verilmiştir. Bu yazıların birçoğu “İslam Havadisı” bölümünde kısaca haber olarak yer almıştır.

Dergide yayımlanan *İslâm Kazaklar Arasında Maarif* başlıklı yazıda verilen bilgilere göre Kazak yurtları Ural ve Orenburg civarında idi. Burada Kazakların askerî alanda ve harpte iyi oldukları hâlde maarif alanında geride kaldıkları anlatılmaktadır. “*Kazakların arasında talim ve tedrisin usûl-i cedîde ile mi, yoksa usûl-i kadîme ile mi olacağı tartışması devam etmekteydi. Tabi eski tarzda mevcut mekteplerden bir fayda hâsıl olmamakta ve usûl-i cedîde mektepleri ise ahalinin muhalefetine binâen intişâr edememektedir. Kız mektepleri ise yok denecek derecede azdı. İslâm Kazaklar arasında lisân-ı tedris Rusça ve mektepler dahi hem az hem gayr-i muntazamdır. Çünkü bu gibi mekteplere mahallî daire-i askeriyesi tarafından bakılmakta olduğundan mükemmel mektepler tesis edilememekte ve muktedit muallimler celb olunamamaktaydı*”.⁵⁶ Göçebe Kazaklarda hayvancılık ve savaşçılık daha ön planda idi. Ancak eğitim-öğretim için durum daima olumlu değildi. Bu yüzden Kazakların dönem koşullarına uygun okulları da yoktu. Kazak bozkırları Ruslar tarafından işgal edilerek Rus okullarının kurulması ve cedit okullarının ortaya çıkmasıyla bazı Kazak ailelerini, çocuklarını Rus okullarına bazıları ise cedit okullarına göndermeye başlamışlardı. Fakat geleneksel eğitim taraftarı olan Kazaklar, bazı sebeplerden dolayı usul-i cedit okullarına şüpheyle bakıyorlardı. Öte yandan usul-i kadim okulları halkın modern ihtiyaçlarını bütünüyle karşılayamıyordu. Kendileri de buna uygun bir şekilde eğitim kurumlarını kuramıyorlardı ve üstelik öğretmen sayısı da eğitim için yetersiz idi.

Dergide yayınlanan *Türkistan-ı Çinî* adlı bir yazıda Kazakların eğitime olan yaklaşımından memnuniyetle bahsedilmektedir. Buna göre Altaylı Kazak Müslümanlar kışlak hayatında yaşıyorlardı. Uysun ilinde bulunan mektep takdire şayan bir kurumdu. Bölgeye seyahat eden Ömer adlı bir Osmanlı vatandaşı daha önceki bir seyahatinde gördükleri ile mukayeseli olarak şu

⁵⁵ Halil Sami, “Rusya Mektupları”, *İslam Dünyası*, C 1, S. 8 (1913): 126-127.

⁵⁶ “İslâm Kazaklar Arasında Maarif”, *İslâm Mecmuası*, C. 2. S. 13 (1914), 469.

bilgileri vermektedir: “Bundan iki sene evvelki seyahatimde pek ehemmiyetsiz gördüğüm bu mektebi bu defa bayağı şehirlilere bile gıpta verici sûrette terakki etmiş buldum, pek sevindim. Küçük Kazak yavrucuklarının tecvid, fakat bir Mısırlı şivesini andıracak bir sûrette Kur’ân-ı Kerîm tilâvet etmeleri, hepsinin bir ağızdan ilâhiler, münâcatlar, salavât-ı şerîfeler okuyuşları beni o kadar memnun etti ki ağladım. Hesap ve kitapları da pek iyi”. Kazaklar arasında böyle mekteplerin gün geçtikçe çoğaldığını altını çizerek halkın eğitime olan yaklaşımını öven yazara göre zengin fakir bütün Kazaklar eğitim yolunda oldukça gayret gösteriyorlardı. Çünkü Kazaklarda mektep, medrese, ilim, imamlar ve ak sakallılara karşı büyük bir ihtiram hissi vardı. Genç imamlar ve bazı açık fikirli yaşlı hacıların bu hususta hayli yardımları dokunuyordu. Bunlar daima çocukların okutulması için vaazlar vermiş ve nasihatlerde bulunmuşlardır.⁵⁷

Kazaklar, XX. yüzyıla kadar göçebe yaşamları nedeniyle dolayı ilim ve eğitim meselelerinde diğer Rusya Müslümanlarına kıyasla daha geri bir seviyede kalmışlardı. Kazak bozkırları oldukça geniş olduğu için şehirlere yakın bölgelerde çocuklar az sayıda da olsa eğitim görmekteydiler. Böyle bir ortamda Kazaklar artık eğitime daha çok ilgi göstermeye başlamışlar ve Tatarların tesiri ile yeni okullar tesis etmeye başlamışlardır. *İslam Mecmuası*’nın 9. sayısında yer alan bir yazıda o dönemde Çin ve Rusya’daki sahra ve ovalarda çadırlarda yaşayan Kazakların nüfusu yaklaşık 8 milyon idi. Kazaklar, lehçe farklılığından dolayı Kazan, Orenburg ve Kırım’da basılan Tatarca kitaplar ve matbuattan çok az istifade edebiliyorlardı. Bu durumu idrak eden Kazak gençleri, Kazan Tatar lehçesinde yapılan ıslahların da etkisiyle kitap ve gazete neşrine başlamışlardır. Aynı zamanda yeni okullar kurarak birçok ders kitabı da yayımlamışlar,⁵⁸ Kazaklar da bu dönemde eserlerini matbaalarda bastırmaya başlamışlardır. *Rusya’da Müslüman Matbuatı* başlıklı anonim bir yazıda ise 1913’te Rusya’da yazarın ifadesiyle “müslümanca” 567 kitap ve risâle neşredildiği kaydedilmiştir. Bunların 267’si Kazan, 94’ü Azerbaycan, 93’ü Kazak, 43’ü Arap ve Osmanlı Türkçesi, 25’i ise sadece Arap dilinde olup Farisî, Dağıstanî vs. gibi dillere ait eserlere nadiren rastlanmaktadır.⁵⁹ Burada görüldüğü gibi Kazakların bir yıl içinde 93 kitap neşretmeleri halk arasında eğitimin daha ileri bir seviyeye ulaştığının işaretidir.

İslam Mecmuası 6. sayısında yer alan bir yazıda Kazakların yanı sıra Kırgızların da eğitimde gelişim kaydettiğine yer verilmektedir. Kırgızistan’ın başkenti Bişkek, Çarlık döneminde Pişpek olarak anılıyordu. XX. yüzyılın başında bu şehirde eğitim işleri daha ileri bir seviyeye doğru ilerliyordu. Şehirde kurulan usûl-i cedîd esaslı medresede 120’den fazla çocuk bulunmakta, 5 öğretmen gece-gündüz çalışmakta ve çocuklara eğitim vermekteydiler. Hatta onlar belirli bir düzeyde Rusça bildikleri için çocukların Rusça öğrenmesine de yardımcı oluyorlardı. *Türkistan Peşpek’te İntibah Emâreleri* adlı yazıda verilen bilgilere göre Pişpek’te bir kız okulu da mevcuttu. Burada 60 civarı kız çocuğu eğitim görmekteydi. Dönemin ileri gelenleri bir yıl sonra her iki okulu programlarını birleştirmek istemişlerdi.⁶⁰ Bazı araştırmacılar Pişpek’te 3’ü kız okulu olmak üzere toplam 14 okulun bulunduğunu belirtmektedir.⁶¹ Aynı dönemde adı geçen şehirde Rus okullarının yanı sıra Rus-Tuzem okulları ve usûl-i cedîd okulları da faaliyetlerini sürdürmekteydi. Cedit okullarında ders veren öğretmenlerin çoğunluğunu Kazan Tatarları teşkil ediyordu.

XX. yüzyılın başında Kazaklar arasında eğitime olan yönelimin daha da artmış ve mevcut seviyenin halkın eğitim ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin *İslam Mecmuası*’nda Türkistan’ın Taşkent ve Çimkent sancaklarında yaşayan Kazakların eğitim dili Türkçe ve Rusça olmak üzere daha çok okulun açılması ile ilgili Çarlık Hükümeti’ne müracaatta bulundukları kaydedilmiştir. Hükümet bu talebe olumlu yanıt

⁵⁷ Tüccardan Hacıbay Ömer, “Türkistan-ı Çini”, *İslâm Mecmuası*, S.1 (1914): 32.

⁵⁸ Kazak Gençlerinin Himmetleri, *İslâm Mecmuası*, S. 9 (1914): 288.

⁵⁹ Rusya’da Müslüman Matbuatı, *İslâm Mecmuası*, S. 6 (1914): 191.

⁶⁰ Türkistan Peşpek’te İntibah Emâreleri, *İslâm Mecmuası*, S. 6 (1914): 191.

⁶¹ Güldana Murzakulova, “İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan’da Ceditçilik Hareketi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11, 4 (2014): 272.

vermiştir.⁶² “Simipalat Vilayeti dahilinde Ostkamin Sancağı’na tâbi bütün Kazaklar (elli bin kadar) bi’l-ittifak Müslüman Fırkası’na müracaat ederek bervech-i âtî maddelerin hükümetçe kabul edilmesi hususunda yardım talebinde bulunmuşlardır: 1. Bütün Kazakların (altı milyon) Orenburg müftülüğüne ilhakı. 2. Din, okumak meselelerinde Nogayların hâiz oldukları hukuktan müstefid olmaları.”⁶³ Görüldüğü üzere Kazakların XX. yüzyılın başında, Birinci Dünya Savaşı öncesinde eğitime olan ilgileri oldukça artmıştır. Ebeveynler çocuklarını okutmak için ellerinden geldiği ölçüde eğitim kurumları inşa etmeye gayret göstermiş hatta bazıları Çarlık Hükümeti’ne müracaat ederek yeni okullar açılması talebinde bulunmuşlardır. Çünkü Kazaklar 100 yılı aşkın bir süredir Rus idaresi altında oldukları için Rusça öğrenmeleri gelecekte çocuklarının idari işlerinde çalışmaları için imkan sağlayacaktı. Rusça kitaplar ve basın aracılığıyla dünyadaki gelişmelerden haberdar olabilmek mümkündü. Fakat okulların açılması Çarlık Rusya’nın denetiminde olduğu için Kazakların bu hususta hükümete başvurmaları gerekiyordu.

İslam Mecmuası neşredildiği dönemde toplum arasında yoğun ilgi görmüştür. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı coğrafyasında, dünyada yaşanan gelişmeleri takip etme amacıyla bu tür süreli yayınlara olan ilgi oldukça artmıştır. Osmanlı Devleti’nin Rusya ile savaş halinde olması Rus hakimiyeti altındaki Müslümanlar hakkında Osmanlı kamuoyuna bilgi aktarılması açısından önem arz etmekteydi. Fakat Osmanlı halkının Rusya Müslümanları ile ilgili bilgileri oldukça azdı. Bunu Tatar aydınları Ayaz İshaki ve Fatih Kerimi dile getirmişlerdir. Bu açıdan *İslam Mecmuası*’nda Kazaklar ve Kırgızlar hakkında yayımlanan yazılar, bahsi geçen Türk halklarıyla ilgili haberlerin Osmanlı kamuoyuna ulaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Tablo III			
İslam Mecmuası’nda yer alan Kazaklar ve Kırgızlarla ilgili konular			
yazar	konu	sayı	yıl
	İslâm Kazaklar Arasında Maarif	13	1914
Hacıbay Ömer	Türkistan-ı Çini	1	1913
	Kazak Gençlerinin Himmetleri	9	1914
	Rusya’da Müslüman Matbuatı	6	1914
	Türkistan Peşpek’te İntibah Emâreleri	6	1914
	Kazak Türklerinin Maârifte Rağbeti	10	1914
	Kazakların Müslüman Fırkası’ndan Ricaları	5	1914

Sonuç

Çarlık Rusya’nın Müslümanlara yönelik sert politikası, Büyük Katerina döneminde yumuşatılmış, Müslümanlara dinî ve kültürel haklar tanınmıştı. Ancak o dönemde Türkistan toprakları henüz Rusya tarafından ilhak edilmemişti. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Türkistan’ın kontrolünü tamamen ele geçiren Çarlık Hükümeti, Rus köylü yerleşimcilerin bölgeye yerleşmesine izin vermiş ve bu politika neticesinde bölgede Rus kasabaları, köyleri ve mezraları ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine, çocukların eğitimi için zorunlu okullar açılması gerekli hâle gelmiş ve yeni Rus okulları kurulmuştur. Yerel halk daha önce geleneksel okullara devam ediyordu. Yerel halkı Ruslaştırmak isteyen Çarlık Hükümeti, Rus-Tuzem okullarını kurmuştur. Fakat Rusya’daki Müslüman aydınlar, bu üç eğitim kurumuna karşı çıkararak usul-i cedit tarzında kendi eğitim kurumlarını kurmuşlardır. Çarlık Rusya’da meydana gelen en önemli olaylardan biri 1905 İhtilali idi. Bu devrim, Rusya sınırları içinde yaşayan Müslümanların önemli haklar elde etmesinin önünü açmıştı. Eğitim ve medya kuruluşlarının yaygınlaşmasını kolaylaştırmış ve Müslümanların Rus siyasetine dahil olmalarını sağlamıştır. Rusya’daki Müslümanlar arasında, daha önce göçebe bir yaşam süren Kazaklar ve Kırgızlar da bu gelişmelerde rol oynamış, eğitimin önemini fark etmiş ve kendi imkânlarıyla okullar ve medreseler kurmaya, çocuklarını da Rus-Tuzem okulları ve yurt dışındaki okullara göndermeye başlamışlardır.

⁶² Kazak Türklerinin Maârifte Rağbeti, *İslâm Mecmuası*, S.10 (1914): 319.

⁶³ Kazakların Müslüman Fırkası’ndan Ricaları, *İslâm Mecmuası*, S. 5 (1914): 158.

Bu dönemde iletişim yöntemleri de gelişmiş ve Rusya Müslümanlarıyla Osmanlı vatandaşları arasındaki ilişkiler iyileşmişti. Rusya'daki 1905 İhtilali ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 1908 II. Meşrutiyet dönemi, her iki ülkeye de ifade özgürlüğü getirmiş; halkın ve aydınların fikirlerini basın aracılığıyla kamuoyuna aktarmalarını sağlamıştı. Eğitim için Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Rusya Müslümanları, Rusya'da yaşanan gelişmeleri basına aktarmaya çalışıyorlardı. Bu arada, İslam ve Türk birliği fikirlerini benimseyen Osmanlı vatandaşları, Rusya Müslümanları arasında sürekli seyahat ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda sayıları giderek Panislamcı ve Pantürkçü dergiler ve gazeteler dönemin tanınmış yayınlarıydı. Bu dergi ve gazetelerde Rusya Müslümanlarıyla ilgili çok sayıda makale yer almaktadır. Yazılarında sık sık Taşkent, Semerkant, Buhara, Kazan, Ufa ve Astrahan gibi yerleşik hayatın revaçta olduğu bölgelerden bahsedilse de, göçebe bir yaşam süren Kazaklar ve Kırgızlar hakkında da bilgiler yer alıyordu. Özellikle bu iki göçebe topluluğun eğitimi ile ilgili makalelerin yer alması dikkat çekiciydi. Bahsi geçen Osmanlı yayınlarının Kazaklar ve Kırgızların eğitim meselelerine yaklaşımını ana hatlarıyla aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

1- *Sırat-ı Müstakim* dergisi, ilk sayılarında Kazaklar ve Kırgızlar hakkında makalelere yer veren bir süreli yayındı. Dergide Abdürahit İbrahim, Musa Kazım, Yusuf Akçura, H. Eşref Edib, Veliahullah Enveri ve Kazanlı Ayaz gibi Rusya Müslümanlarının bu konuyla ilgili makalelerine yer verilmiş olsa da, bazı makalelerde yazar adı belirtilmemiştir. Makaleler genel olarak Rus Müslümanlarının eğitimi, 1905 İhtilali'nden sonra eğitim alanındaki gelişmeler, Kazak ve Kırgız gençlerinin eğitimle ilgili beklentileri, bu topluluklar içinde eğitime olan ilginin artması ve mümkün olan yerlerde eğitim kurumlarının inşasına başlanması konularını ele almaktaydı. Genel olarak Rusya Türklerine önemli bir yer ayıran bu derginin yazarları, konu ile ilgili birçok gelişme ile aktif bir şekilde ilgilenmişlerdir. İslamcı ve Türkçü ideolojilere bağlı bir yayın olarak modernleşme taraftarı olan dergide bu bağlamda, Kazaklar ve Kırgızların kendi çabalarıyla eğitim kurumları oluşturmalarını destekleyen makaleler yayınlanmış ve bu makaleler, gereksiz ayrıntılara girmeden kaynaklara sadık kalınarak okuyuculara özlü bir şekilde sunulmuştur. Dergide Kazaklar ve Kırgızlarla ilgili bilgilerin yer alması ve bunların Osmanlı vatandaşlarına ulaştırılması, *Sırat-ı Müstakim*'in yazar kadrosundaki Rusya Türkleri sayesinde mümkün olmuştur. Ayrıca derginin nüshaları, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan gelişmeler hakkında bilgi vermek amacıyla Rusya'daki Türklere de gönderiliyordu.

2- *Tearüf-i Müslimin* dergisi kısa bir süre yayınlanmış olsa da, çalışmanın konusu hakkında en fazla makaleye yer veren süreli yayındır. Dergi, 1910 yılında İstanbul'da Rusya kökenli Müslüman aydınlar tarafından kurulmuş olup Rusya Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki siyasi ve kültürel dayanışmayı destekliyordu ve bunu Panislamcı bir yaklaşımla ön plana çıkarıyordu. Bu dergide ayrıca Troyskili Ahmed Taceddin'in kapsamlı makalelerine yer verilmiştir. Öte yandan Mehmed Arif Muhsin, Kırgızlar ve Kazaklar arasında eğitime olan ilgisizliği eleştirmiştir. Halil Sami ise dergide Rusya'da geçirdiği döneme ait anılarını yayınlamıştır. Kazaklar arasında yaşayan Halil Sami, geleneksel eğitim sistemini ve okulları eleştirmiştir. *Sırat-ı Müstakim* gibi, *Tearüf-i Müslimin* dergisi de Rusya'daki ceditçi ideolojiyi yansıtıyordu. Yazarlar, kadimcilere yönelik eleştirel görüşlerini açıkça dile getirmiş ve usul-i kadim okullarının artık halkın ihtiyaçlarını karşılayamadığını belirtmişlerdir. Aynı zamanda, Rus yönetimi altında halkın Rus okullarına devam ederek milli şuurun kaybedilmesinden endişe duyduklarını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda, halkın ve bazı varlıklı kişilerin kendi masraflarıyla sergiledikleri eğitim fedakârlıklarını vurgulamışlardır. *Tearüf-i Müslimin*, diğer dergilere kıyasla daha kısa (1 yıl) yayın hayatı olsa da, Osmanlı vatandaşlarının Kazaklar ve Kırgızlar hakkında bilgi edinmesini sağlamıştır.

3- Birinci Dünya Savaşı yıllarında yayınlanan *İslam Mecmuası* İslam birliği davasına sıkı sıkıya bağlı bir yayın çizgisi benimsemişti. Dergide genel olarak İslam düşüncesini ve İslam dünyasında meydana gelen olayları ele alan makaleler yayınlanıyordu. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğundan yüzlerce Türk, muhtelif vazifelerle Orta Asya'ya seyahat etmiş ve bölgedeki

gelişmeler hakkında bilgiler edinmişlerdir. Bu dergi için yazılan makaleler genellikle Kazaklar ve Kırgızlar arasında eğitim kurumlarının sayısı, yayınları, halkın eğitime olan ilgisi ve cedit okullarının kurulmasını ele alıyordu. Diğer dergiler gibi *İslam Mecmuası* de İslam birliği düşüncesi temelinde Kazaklar ve Kırgızlar arasında ceditçi hareketi savunan makalelere yer vermiştir. Göçebe Kazaklar ve Kırgızlar arasında reform hareketlerinin odak noktası olan eğitim kurumlarının yaygınlaşması, eğitime olan talebin artmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, *İslam Mecmuası* Kazaklar ve Kırgızlarda eğitim meselelerini olumlu ve övgüyle ele alırken, *Tearüf-i Müslimin* dergisi daha eleştirel bir tutum sergilemektedir. Bununla birlikte *Sırat-ı Müstakim* dergisinde iki yaklaşımı da içeren makaleler yer almaktadır. Bu üç derginin ortak özelliği, ceditçilik yanlısı yayınlar olarak geleneksel eğitim sistemini eleştirmiş olmalarıdır. Bazı yazarların bu yayınlarda birden fazla makalesi yayınlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu içinde neşredilen süreli yayınlar, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Kazaklar ve Kırgızların tarihi açısından önemli kaynaklar olarak kabul edilmektedir. Daha önce, bu süreli yayınlar kullanılarak Rus Müslümanları üzerine bazı araştırmalar yapılmıştır. Ancak, Kırgızlar ve Kazaklar üzerine yapılan araştırmaların yetersizliği nedeniyle bu çalışma, literatüre yeni bir katkı sağlamakta olup bahsi geçen dönemde Kazaklar ve Kırgızların sosyal ve kültürel yaşamlarının anlaşılması açısından da faydalı olacaktır. Bölgedeki cedit okullarının etkisi, Ceditçilik ile Kadimcilik arasındaki çatışmanın farklı bir coğrafi bağlamda gözlemlenmesini mümkün kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdürreşid İbrahim, & Mûsâ Kâzım. (1910). Alem-i İslâm: Üçüncü konferans: Ahvâl-i Âlem-i İslâm hakkında. *Sırat-ı Müstakim*, 4(85), 120.
- Aytmanbetova, D. (1961). *Dorevoluytsionnie şkolı v Kirgizii*. Frunze: İlim Yayınları.
- Baldauf, I. (2000). Jadidism in Central Asia within reformism and modernism in the Muslim world. *Die Welt des Islams*, 41(1), 72–88.
- Bartold, V. V. (1927). *İstoriya kulturnoy jizni Turkestana*. Moskova: SSCB İlimler Akademisi Yayınları.
- Bayar, S. (2019). 19. yüzyılda Çarlık Rusya'sının Türkistan coğrafyasında eğitim ve kültür politikaları (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kastamonu Üniversitesi.
- Baygaziev, S. (2005). *Nurmoldo XIX kılımdın tunguç agartuuçusu cana daanışman pedagogu*. Bişkek: Erkin Too Yay.
- Bendrikov, K. E. (1960). *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865–1924)*. Moskova: RSFSR Pedagogi Akademisi Yayınevi.
- Bigmuhammed, T. (1909). Kırgızlarda medrese bina etmek. *Sırat-ı Müstakim*, 3(66), 224.
- Bir İslam Zengin Hamiyeti. (1913). *Sebilürreşad*, (250), 262.
- Bobrovnikov, N. A. (1913). *Russko-tuzemniya uçilitşa, mektebi i medresı Sredney Azii*. Sankt-Petersburg: Senat Matbaası.
- Buhâra'da Müslüman Talebesini Tenkîs İçin Tedâbîr. (1910). *Sırat-ı Müstakim*, 4(104), 460.
- Edib, H. E. (1909). Rusya'da sâkin Türklerin hayât-i medeniyye, fikriyye ve siyâsiyyelerine dâir I (Konferans; Mukarrir: Akçuraoğlu Yusuf). *Sırat-ı Müstakim*, 2(39), 202–204.

- Edip, H. E. (1909). Rusya’da sakin Türklerin hayat-ı medeniyye, fikriyye ve siyasilere dair II (Konferans; Mukarrir: Akçuraoglu Yusuf Bey). *Sırat-ı Müstakim*, 2(40), 215–218.
- Erarslan, A. (2018). 1900–1920 yılları arasında Batı Türkistan’daki gelişmeler ve İstanbul dergilerine yansımaları (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.
- Gankeyevich, V. Yu. (1995). *Biobibliografiya. İsmail-bey Mustafa-oglu Gasprinskiy*. Simferopol.
- Halil Sami. (1914). Rusya hatıratından II. *Teârûf-i Müslimîn*, 1(14), 230.
- Halil Sami. (1914). Rusya hatıratından III. *Teârûf-i Müslimîn*, 1(12), 197.
- Halil Sami. (1913). Rusya mektupları. *İslam Dünyası*, 1(8), 126–127.
- Hayit, B. (1995). *Türkistan devletlerinin millî mücadele tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- İslâm Kazaklar Arasında Maarif. (1914). *İslâm Dünyası*, 2(30), 469.
- İzmayilov, A. E. (1957). *Oçerki po istorii sovetskoy şkolı v Kirgizii za 40 let*. Frunze: Kırgız Devlet Eğitim Yayınları.
- Kanlıdere, A. (2018). Hilafet merkezinde Pan-İslamist bir Tatar dergisi: Teârûf-i Müslimîn (1910–1911). İçinde *İslam’ı uyandırmak: Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı düşünce ve dergiler* (ss. 425–456). İstanbul.
- Kanlıdere, A. (2014). Türk basınında Türkistan ceditçilerinin kültürel faaliyetleri (1910–1914). *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 167–176.
- Kanlıdere, A. (2008). Eğitim merkezli etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12), 287–320.
- Kazak Gençlerinin Himmetleri. (1914). *İslam Mecmuası*, (9), 288.
- Kazak Türklerinin Maârife Rağbeti. (1914). *İslam Mecmuası*, (10), 319.
- Kazakların Müslüman Fırkası’ndan Ricaları. (1914). *İslam Mecmuası*, (5), 158.
- Kazanlı Ayaz. (1909). Âlem-i İslâm: Rusya Müslümanları. *Sırat-ı Müstakim*, 3(53), 14–15.
- Khalid, A. (1998). *The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia*. London: University of California Press.
- Kırımer, C. (1996). *Seydahmet Gaspıralı İsmail Bey* (R. Bakkal, Haz.). İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayını.
- Kırgızlarda Maarife Heves. (1910). *Teârûf-i Müslimîn*, 1(21), 345.
- Koçarov, V. T. (1966). *İz istorii organizatsii i razvitiya narodnogo obrazovaniya v dorevolutsionnom Uzbekistane (1865–1917)*. Taşkent: Fan Matbaası.
- Kubatova, A. (2012). *Kırgızistandagi cadidçilik kıymılı 1900–1916-cc*. Bişkek: Kırgızistan Bilimler Akademisi.
- Kydyraliyev, D. (2000). *Türkistan’daki ceditçilik hareketi ve bunun Türkiye ile münasebeti* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi.

- Marçenko, L. Yu. (2005). Russkiye i russko-tuzemniye şkolı v Kırgızstane vo II polovine XIX – naçale XX v. *Vestnik KRSU*, 5(7), 48–54.
- Mehmed Arif Muhsin. (1910). Kısım-ı mahsus Kırgız hayatından. *Teârûf-i Müslimîn*, 2(32), 127–128.
- Murzakulova, G. (2014). İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan’da ceditçilik hareketi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 272.
- Nadir, D. (1999). *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi (1905–1917)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Narkul uulu, N. (1997). *Moldo Kırgız medresesindeki ırlar* (K. Rıskulov, Haz.). Ala Buka: Rayonduk Basması.
- Razak uulu, D. (2023). *XX. yüzyılda Türkiye-Kırgızistan ilişkileri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Rusya Duma’sında Kırım Meb’ûsu Mîrzâ Müftî-zâde’nin Lisân-ı Millîye Dâir îrâd Eylediği Nutuk Sûreti (Elvâh-ı İntibâh). (1910). *Sırat-ı Müstakim*, 4(84), 110.
- Rusya (Şuun). (1909). *Sırat-ı Müstakim*, 3(66), 144.
- Rusya (Şuun-ı İslamiye). (1910). *Sırat-ı Müstakim*, 4(84), 111.
- Rusya’da Müslüman Matbuatı. (1914). *İslam Mecmuası*, (6), 191.
- Rusya’daki İslâmların Terakkıyât-ı Diniyye ve Milliyyeye Hizmetleri. (1909). *Sırat-ı Müstakim*, 3(62), 157–158.
- Sabitov, N. (1950). *Mektebi i medrese u Kazahov*. Alma-Ata: Kazak SSR İlimler Akademisi Yayınları.
- Sabit Halim. (t.y.). Altaylara doğru. *Türk Yurdu*, 5(111), 108–109.
- Sembayev, A. N. (1962). *İstoriya razvitiya sovetskoy şkolı v Kazaxstane*. Almatı: Kazak SSR Bilimler Akademisi Yayınları.
- Sitdikov, A. C. (1968). *Pedagogičeskie idei i prosvetitelnaya deyatelnost İ. Altınсарina*. Alma-Ata: Mektep Matbaası.
- Somuncuoğlu, T. (2006). *Türkistan’da eğitim ve Çarlık Rusyası’nın sosyo-politik açıdan eğitime yaklaşımı (1865–1917)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi.
- Teikh, E. N. (Comp.). (1910). *Materialy dlya statisticheskogo opisaniya Ferganskoy oblasti. Oshskiy uezd*. Skobelev: Ferganskiy Oblastnoy Statisticheskoy Komitet.
- Şahin, S. (2019). *Sırat-ı Müstakim dergisine göre Rusya Müslümanları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Troyskili Ahmed Taceddin. (1910). Kırgız sahrasından gelen canlı bir sada-yi hammiyet. *Teârûf-i Müslimîn*, 2(25), 9–10.
- Troytskili Ahmed Tâceddin. (1909). Rusya Müslümanları ve Rus Maârif Nezâreti (Âlem-i İslâm). *Sırat-ı Müstakim*, 3(62), 156–157.
- Tüccardan Hacıbay Ömer. (1914). Türkistan-ı Çinî. *İslâm Mecmuası*, (1), 32.
- Türkistan Peşpek’te İntibah Emâreleri. (1914). *İslam Mecmuası*, (6), 191.

Türkistan'da İslâm Kütüphâneleri. (1913). *Sebilürreşad*, 11(275), 240-241.